

Kicsi Sándor András

Tűrömfű és jajlapi

Tanulmányok
a betegség
és az elmúlás
témaköréből

Kicsi Sándor András

Tűrömfű és jajlapi

(Tanulmányok a betegség
és az elmúlás témaköréből)

Simmelweis Kiadó

www.simmelweiskiado.hu

B u d a p e s t , 2 0 1 2

Szerkesztette: Jakab István

© *Kicsi Sándor András, 2012*

ISBN 978-963-331-222-3

Az e-könyv alapja: *Kicsi Sándor András*: Törvény és jajlapi (Tanulmányok a betegség és az elmúlás témaköréből) 2012-es kiadása (ISBN 978 963 331 221 6)

A könyv és adathordozó (legyen az e-könyv, CD vagy egyéb digitális megjelenés) szerzői jogi oltalom és kizárólagos kiadói felhasználási jog alatt áll. Az e-könyv kódrendszer – DRM, avagy digitális másolásvédelem – feltörése büntetendő cselekmény! Bármely részének vagy egészének mindennemű többszörözése kizárólag a szerkesztő, a szerző és a kiadó előzetes írásbeli engedélye alapján jogszerű.

Felelős kiadó: Tancos László, igazgató

Borító: Tancos László

Tördelés szerkesztő: Békésy János

SKD: 372-e

Tartalom

A beteg szó eredetér l	7
A hagyományos magyar népi okcentrikus betegségszemléletr l ...	10
T römfi és jajlapi	29
Adalékok a népi dermatológiához	33
Egészségére!	53
A legújabb tájmonográfia a népi gyógyászat köréb l	62
Dühbogár, dühf	64
Egy thanatológiai könyvr l	67
Koporsó és kereszt	71
A haláljelekr l	75
Verlaine Hausere	78
Fuit	83
A különböz zombikról	85
A kakukk mint halálmadár és átváltozó madár	88
Mata Hari utolsó szavai	91

Semmelweis Kiadó

1089 Budapest, Nagyváradi tér 4.

www.semmelweiskiado.hu

A beteg szó eredetéről

Az alábbiakban a *beteg* szó etimológiájának Ver Leó (1907), Hegedűs Lajos (1956: 112) és Hadrovics László (1985: 143–5, 1992: 215–6) által javasolt középelnémet (a továbbiakban kfn.) eredeztetése mellett hoznék néhány érvet.

A *beteg* német etimológiája azért érdekes, mert a TESz. (1, 1967: 290), EWung. (1, 1993: 101) és az ESz. (2006: 66) szerint „ismeretlen, bizonytalan eredetű”, s Mollay Károly monográfiájában (1982) se szerepel. Felmerült a *beteg* szónak iráni, mongol, szláv (TESz. 1, 1967: 290), sőt Futaky István révén tunguz (!) eredeztetése is, s Voigt Vilmos azon a véleményen volt, hogy ez szavunk „már a honfoglalás előtt létezett nyelvünkben” (1989: 10). Grynaeus Tamás osztja Futaky véleményét, szerinte „A *beteg* tunguz jövevényszó nyelvünkben” (1996: 13). A tunguz jövevényszavakat a magyar nyelvben elsősorban a magyar–tunguz közvetlen nyelvi érintkezések hiányában lehet kizárni. Ez esetben pedig a közvetett átvétel is valószínű.

A *beteg* szó német származtatásának lehet ségére először Karl Štrekelj szlovén nyelv tudós (1904: 5), majd a magyar nyelvészek közül Ver Leó (1907) figyelt fel. Hogy egy etimológiát elfogadhatóvá lehessen tenni (bár az etimológiának csak gyakorlata van, elmélete nincs kidolgozva és egyelőre képtelen kiszűrni a véletlen egyezéseket a szabályos megfelelések közül), a bevett gyakorlat szerint mind hangtani, mind jelentéstani érveket szokás felhozni.

Štrekelj, Ver és követői szerint a magyar *beteg* szó a kfn. *wē-tac*, *-tage* átvétele, amelynek jelentése (akárcsak magában a *wē* főnévnek) ‘wehe, schmerz, leiden, krankheit’, azaz ‘fájdalom, betegség’ (MhdTwb. 310). Hangtanilag a *beteg* kifogástalanul származtatható, minthogy már a XIV. század második felében átadható, és ekkor még jövevényszavainknál nyelvünk jobban tartotta a magánhangzó-harmóniát (ez esetben az első szótag magánhangzótípusa javára). A kfn. *w-* szókezdő megfelelhet lehet a magyarban *b-*, erre példa Mollaynál a *bend* (kfn. *wambē*) és a *bognár* (*wagner*); a szóközi mássalhangzóra példák Mollaynál a *bitang* (*bitonk*, *biutungē*) és a *lator* (*loter*); hasonló végződés a *herceg* (*herzog*).

„A magyar nyelvemlékek korában a *beteg* még nem lehetett általánosan elterjedt kifejezés, mert a XVIII. századig még igen gyakran

a *kór* melléknév fordul el helyette” (Ver 1907: 171). Gombocz Zoltán és Melich János (Etsz. 3. füzet, 1914: 385) elvetik a *beteg* kfn. származtatásának lehet ségét. Egyik f érvük ellene, hogy míg a kfn. szó f név, a magyar melléknév. Ilyesféle argumentum eleve nem szerencsés, hiszen a magyarban a f nevek és melléknévek között nincs különösebben éles határ. Ráadásul a szláv jövevényszó *kór* melléknévben l f név lett (például Hadrovics 1992: 252), a *beteg* jelentése pedig (legalábbis némely székely nyelvjárási kifejezésben) lehetett ‘betegség’ (Ver 1907: 171).

A ‘beteg’ és ‘betegség’ jelentés szavak számos nyelvben jövevényszók (Heged s 1956: 112). A román nyelvjárások például éppen a magyarból vették át a *beteag* és *beteug* szókat (hangsúllyal: a *beteág* és *beteúg*, Tamás 1966: 109–110), valamint a szláv nyelvekb l a *bolnav* ‘beteg’ és *boal* ‘betegség’ szókat, és az utóbbi pár maradt meg az irodalmi nyelvben. A beás cigányok archaikus erdélyi vagy bánáti román eredet nyelvjárásában *bityág* a ‘beteg’ és *bityisug* a ‘betegség’ (Orsós 1997: 19). Hadrovics László mutatott rá (1985: 143–5, 1992: 216), hogy az 1536 óta adatolható szerbhorvát *beteg* ‘betegség’ magyar jövevényszó, annak bizonyítéka, hogy a kfn. szó a magyarban f névként honosodott meg, de „honosító képz ” gyanánt *-ség* képz t vett fel, majd a *betegség* ‘Krankheit’ f névb l következtették ki a *beteg* ‘krank’ szót. A magyar *beteg* szó egyébként némi további elterjedést mutat a kárpáti áréában (Bernstejn et al. 1981: 65).

Mollaynál már a XVI. században meglev magyar betegségnevek közül a *csúz* és az *orbánc* is kfn. jövevényszókként szerepelnek. (E két etimológia kidolgozásában szintén Hadrovicsnak vannak dönt érdemei.) A szintén csak 1500 táján adatolható, sokáig uráli örökségként számon tartott *süly*, *suj* betegségnevé is talán kfn. eredet , forrása pedig a kfn. *schüle*, *schule* ‘ló szájbetegsége’ lehet (MhdTWb. 188, Tólos 1983).

A mai német *krank* ‘beteg’ jelentés szó kfn. el zménye, a *kranc* jelentése ‘gyenge’ volt (MhdTwb. 114), a legáltalánosabb ‘beteg’ jelentés szó pedig a *siech* volt (MhdTwb. 193), amely (f leg a *siechend* ‘gyengélked ’ igei alakban) megmaradt olyasféle használatban a *krank* mellett, mint a magyarban a *kórságos* és *nyavalyás* a beteg mellett. (A rokon nyelvekben jobban meg rz dött, például holland *ziek*, svéd *sjuk*, angol *sick* ‘beteg’.) A kfn.-ben nemcsak *wê-tac*, hanem *siech-tac* is létezett ‘betegség’ jelentésben; az utótag kfn. *tac*, *tag* jelentése pedig nemcsak ‘nap’ (mint a mai német *Tag* szóé), hanem általában ‘id ’ is lehetett (például *nie tac* ‘soha’) és olyan kifejezé-

sekben is el fordult, mint *ein leider tac* 'kín, fájdalom', szó szerint 'kínos nap' (MhdTwb. 223).

Irodalom

- Bernstejn, S. B. et al.: Oblekarpatszkij dialektologicseskij atlas. Voprosnik. Moskva: Nauka 1981.
- ESz. Etimológiai szótár. Magyar szavak és toldalékok eredete. F szerkeszt : Zaicz Gábor. Bp.: TINTA Könyvkiadó 2006.
- Etsz. Gombocz Zoltán & Melich János: Magyar etymologiai szótár 1–17. Bp.: Magyar Tudományos Akadémia 1914–1944.
- EWUng. Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen. F szerkeszt : Benk Loránd. Bp.: Akadémiai 1992–1995.
- Grynaeus Tamás: Isa por... A honfoglalás és Árpád-kori magyarság betegségei és gyógyításuk. Bp.: Fekete Sas 1996.
- Hadrovics László: Ungarische Elemente im Serbokroatischen. Bp.: Akadémiai 1985.
- : Magyar történeti jelentéstan. Rendszeres gyakorlati szókinccsvizsgálat. Bp.: Akadémiai 1992.
- Hegedűs Lajos: „Adalékok a nyelvi tabu és névmágia kérdéséhez.” Magyar Nyelv 80(1956)1: 101–113.
- MhdTwb. Matthias Lexers mittelhochdeutsches Taschenwörterbuch. Leipzig: S. Hirzel 1980, 36. Auflage.
- Mollay Károly: Német–magyar nyelvi érintkezések a XVI. század végéig. Bp.: Akadémiai 1982.
- Orsós Anna: Beás–magyar kéziszótár. Kaposvár: A Csokonai Vitéz Mihály Tanítóképző Iskola Társadalomtudományi és Közművelődési Tanszéke 1997.
- Štrekelj, Karl: „Zur slavischen Lehnwortkunde.” Denkschriften der Kaiserl. Akad. der Wiss. Philos.-hist. Klasse 50, Band 3, Abhandlung, Wien, 1904: 1–89.
- Tálos Endre, P.: „Süly.” Magyar Nyelv 79(1983)1: 82–83.
- Tamás Lajos: Etymologisch-historisches Wörterbuch der ungarischen Elemente im Rumänischen. Bp.: Akadémiai 1966.
- TESz. A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. F szerkeszt : Benk Loránd. Bp.: Akadémiai 1967–1984.
- Veres Leó: „Beteg.” Magyar Nyelv 36(1907)4: 170–1.
- : „Még egyszer beteg.” Magyar Nyelv 36(1907)5: 233.
- Voigt Vilmos: „Javallat, avagy bevezető szavak egy fontos és különös tanulmánykötethez.” In: Babulka Péter et al., szerk.: Sípbal, dobbal... Hagyományos orvoslás az Európán kívüli népek körében. Bp.: Mez gazdasági 1989: 7–12.

A hagyományos magyar népi okcentrikus betegségszemléletről

A kognitív antropológia, minthogy az emberi viselkedés tetemes és döntő fontosságú része beszélés, a kultúrát nyelvén keresztül próbálja meg leírni és értelmezni.¹ A kultúrát így tudásrendszernek tekintti, feladata pedig e tudásrendszer összetevőinek kultúránként eltérő szerveződésének vizsgálata. Ismeretes ugyan, hogy csupán a terminológiai rendszerek vizsgálatával nem lehet kimeríteni a felderíteni az adott kultúra kognitív világát, de ennek segítségével megismerhetjük központi elemeinek jelentős részét. A kulturálisan releváns jegeknek ugyanis közölniük kell lenni a kultúra hordozói között, és e közlésekre legalkalmasabb mechanizmus a nyelv (Frake 1980).

Nyelvészeti szempontból viszont jelentéstani kérdések vizsgálatakor nem hagyható figyelmen kívül a nyelvközösség nem nyelvi hiedelemrendszere. Olyan fogalmak, mint például 'tisztá', 'beteg', 'sz z', 'halott' hiedelmekhez köthetnek, és a nyelvismerethez egyebek között a szók által jelölt dolgoknak tulajdonított tulajdonságok ismerete is hozzátartozik. Nemhogy a betegségek, hanem a legkonkrétabb, objektíve észlelhető tárgyak sem azonosíthatók valamilyen meghatározott fogalomrendszerrel függetlenül, és feladat a kognitív rendszerek elemeinek a vizsgált közösség fogalomrendszere szerinti kezelése is (Frake 1980: 2).²

¹ Az orvoslás „nyelvészeti” megközelítése igencsak régi keletre nyúlik vissza. Nyomait például már Platón Gorgiasz című dialógusában is megtaláljuk (Péterfy Jenő fordítása [1893]):

„Szókratész: Így hát az orvos tudomány is beszédekre vonatkozik?

Gorgiasz: Természetesen.

Szókratész: Éspedig a betegekkel foglalkozó beszédekre?

Gorgiasz: Bizonyyal.”

² A kognitív antropológia szellemében, de tipikus módszerétől eltérően inkább filológiai eszközökkel próbálom bemutatni, hogy milyen természetű tanulságokkal szolgálhat a szókészlet vizsgálata a népi gyógyászat egészének kutatásán belül. Példáimat illusztráló jellegűeknek számomra, nem valamely jelenleg kimerítő leírását célozzák. A páratlan adatbázisnak köszönhetően az idevágó szakirodalomnak is csak egy – de reményeim szerint reprezentatív – részét sikerült feldolgoznom 1992-ig.

A népi gyógyászat kategóriái nemcsak a modern orvostudomány kategóriáit nem fedik, hanem különböző kultúrák betegségszemlélete is jelentősen eltérhet. Ugyanazt a betegséget lehet egészen más szemmel nézni, egészen más névvel illetni. Ideális esetben egy adott betegséghez meghatározott tünet vagy tünetcsoport tartozik, és oka is jól meghatározható. Ez az ideális állapot nem jellemző különösebben a betegségekre: egyrészt mivel lehetnek olyan tünetek, amelyek más betegségekkel osztoznak, másrészt pedig az is lehetséges, hogy a betegség oka nem ismeretes (sőt biztosra vélt okot sem sikerül találni), vagy több betegségnek is lehet közös oka. (Tovább bonyolítja a helyzetet, hogy a népi rendszerek gyakran a betegség adott jelentkezésének az okát keresik, az egyedi eseményét, nem pedig a betegség típusának patogenezisét [Frake 1980. 62].) Sok esetben tehát tulajdonképpen választás kérdése, hogy tünet vagy ok alapján azonosítjuk-e a betegséget. A népi gyógyászat kidolgozottabb rendszerei kész választó mechanizmusokat kínálnak, általában valamelyik szempont dominanciájával és ilyen értelemben beszélhetünk tünet-, illetve okcentrikus betegségszemléletről.

Berde Károly (1940: 95–6) a magyar népi dermatológia vizsgálatakor figyelt fel arra, hogy betegségneveink egy része kóregységet (például *szemölcs*, *tyúkszem*), más része a kórszármazás mikéntjét jelöli (például *ijedés*, *h lé*s, *csizmatörés*). Gyakran ugyanazt a betegséget kétféleképpen is lehet nevezni: az, ami tünete szerint *tyúkszem*, oka szerint lehet *csizmatörés*. Mindamellet a *tyúkszem* és *csizmatörés* általában nem fedik egymást. Berdénél is külön szerepelnek a „Csizmarágás, csizmatörés” (1940: 186) és „Tyúkszem, szemölcs, főkény, varjúszem, kinövés” (1940: 253) egységek. Vasas Samu kalotaszegi gyűjtésében is elkülönülnek a „b rkeményedés (tyúkszem)” (1985: 57) és „csizmarágás, csizmatörés” (1985: 58–9) címszavak, jóllehet a b rkeményedés okai között első helyen „a nem megfelel lábbeli” (1985: 57) áll. Az azonban, amit Berde a magyar népi dermatológiáról megállapított, bizonyos fokig érvényes általában a népi és a hétköznapi betegségszemléletre: a betegségeket kétféleképpen, tüneteik vagy okaik szerint azonosítjuk és nevezzük el.

A magyar népi gyógyászat nagy regionális változatossága ellenére szemléletében, főbb vonásaiban, változásainak tendenciáiban végső soron egységes rendszer. Ugyanakkor nem alkot zárt rendszert: fokozatosan új elemek épülnek bele. A hivatalos orvostudománytól történt elválása óta első sorban az utóbbiból kerültek át az ismeretek, és integrálódtak a népi rendszerbe. A változatosság egyik fő oka is éppen ezen integrálódás eltérő mértéke. Általánosságban elmond-

ható, hogy a népi kórformák (például Vasas Samu 1970-es évekbeli állapotokat regisztráló kalotaszegi gyjtésében) egyre inkább azonosíthatók az orvostudomány által nyilvántartott betegségekkel.

Ha a népi gyógyászati rendszerek univerzáliai és tipológiája kell képpen kidolgozottak lennének, a magyar jellegzetességeket (köztük a változásokat is) röviden, néhány jeggyel fel lehetne vázolni. Ilyen jegy lehetne például az, hogy a magyar népi gyógyászatban nincs különösebb jelentőségük a betegségek vélt eljelleinek (álmok, természeti jelenségek – bár mindkettőt kapcsolatba hozták a betegségekkel is, az utóbbiról szól Oláh 1986b). A magyar népi gyógyászat általános jellemzésekor máig olyasféle, inkább a korábbi állapotokra érvényes általános megállapításokra hagyatkozhatunk, mint amilyeneket Berde tett, aki szerint egyrészt a gyógyeljárások dominálnak a gyógyszerekkel szemben, másrészt pedig ezek az eljárások a (vélt) okokhoz igazodnak a népi „kóroktani gondolkodás” szerint: „A kórszármazás mikéntje írja el és szabja meg a gyógyeljárás mikéntjét” (1940: 116)³. Ráadásul az olyan mveletek, mint az öntés és a mérés, egyaránt szolgálhatnak diagnosztikai és terápiás célokat (Berde 1940: 90–92, 94–95; az öntésnek ismeretes ártó változata is, például Berde 1940: 59–60, Horváth 1980: 56, 70, Liszt 1906: 15–16).

Berde, aki talán nem figyelt eléggé az éppen az korában felgyorsult betegségszemléleti változásokra, a magyar népi betegségszemléletet még mindig okcentrikusnak minősítette. Szerinte mind a betegségnevek, mind a diagnosztikai eljárások elsősorban (bár nem kizárólag) kóroktani egységeket adnak meg (1940: 79, 84, 95). „Az igazi népi kórjelzésben nem az alaktan, nem a tünetek és nem is a körlefolyás adatai játszzák a legfontosabb szerepet, hanem a *kórelzmény* és annak is az az egyetlen pontja, ami a *betegség származására* vonatkozik” (1940: 84). Ráadásul, sokféle, a modern orvostudomány által különválasztott betegség „a népi pathologia szerint *egységet alkot, mert azonos az eredete* és azonos elven alapszik a gyógyítása” (1940: 96).

³ Kovács Endre az 1970-es évek második felében Doroszlón gyjtötte azt az elterjedt (feltehetően névmagyarázó) hiedelmet, mely szerint „A tyukszöm az úgy keletkezik, hogy ahun a baromfi iszik, ott pancsúnak, vagy kezet mosnak abba a vízbe, és attú kapni meg a tyukszömöt” (1982: 104). Ennek megfelelően kezelésére „Szalicilt kevernek a tyukszírba, avval kenyik” (1982: 226). Oláh Andor számos hasonló példát hoz az „analógia elve” (1986a: 160–1, 169) és a szemölcs (1986a: 178–186) tárgyalásakor.

A Berde által felsorolt jellegzetességek némelyike eltérően van; ide sorolható a (vélt) okoknak a betegségeknek mind azonosításában, mind leküzdésében játszott domináns szerepe, továbbá a betegség (vélt) oka és gyógymódja közvetlen összekapcsolásának számos esete.

A továbbiakban a betegségszemlélet okcentrikusból tünetcentrikusba tartására, illetve napjainkra azzá válására hozok néhány példát, kiegészítve a hiedelemrendszerbeli változások fontosabb nyelvi velejáróival.

A magyar népi betegségszemlélet a XVIII. századtól kezdett átfordulni okcentrikusból tünetcentrikusba, akkortól, amikortól az orvosi szakirodalom is szélesebb körben terjedni kezdett a nép között (Hoppál és Tör 1975: 16). Ezt a feltevést látszik megerősíteni az is, hogy ez idő tájt, a XVIII–XIX. században vált számos betegségek okozójából betegségnév szitokszóvá (Galgóczi 1981).

Az ok- és tünetcentrikus szemlélet találkozásának szép példája található egy 1837-ben megjelent doktori disszertációban, amelynek szerzője a Somogy megyei Ladból származó Kremzir Mózes, címe pedig *Némelly magyar nép-gyógyszerek bíráló vizsgálata*. A korabeli orvos tünetcentrikusan igyekezte értelmezni a népi, okcentrikusan azonosított betegséget: „Ködcömör (köldökcömör, bélgörcs, kólika): kömény mag vagy gyenge foghagyma rágása. Az a' szélkólika, ez a' giliszták ellen jó. Melegített fazékfedél, só vagy zab a' köldökre, általában jók. Jegyzés. A' kisdedeknek hirtelen támadt megigézésnek nevezett és kurutyolók által ölom vagy viaszöntéssel, szenes vízzel mosdással, tisztos f (Stachys erecta) fővetébeni fürösztéssel orvosoltatni szokott, bajai nagyobb része nem egyéb, mint ködcömör” (idézi Bugyi Balázs 1979: 316, és szintén Bugyi nyomán, de más néppel Hoppál és Tör 1975: 25).⁴ Szokás hangoztatni, hogy a szenes víz és a tisztos f „f zete nálunk már mindig fogva a szemverés és megigézés ellen hathatós szernek tartatik” (Temesváry 1899: 76, és 108).

⁴ Népi, elsősorban okcentrikusan azonosított betegséget (jelen esetben is az igézés) hasonló módszerrel (de ezúttal más eredménnyel) már Pápai Páriz Ferenc is igyekezett értelmezni: „A gyermekek forróságát, amelyet köznévvvel igézetnek hívnak, ami illeti, minthogy ez a feje lágján adja ki magát, onnan vagyton, hogy az igen fehér, lüktet” (1984: 396). Az ilyen típusú értelmezési kényszer manapság némely néprajztudóst arra késztet, hogy például a váltott gyerek hiedelmét vízfej séggel, a vízbizorjút pedig vetéléssel magyarázza (Kicsi 1988: 80).

A mai magyar népi gyógyászatban mind a tünetek, mind az okok szerinti azonosítás- és elnevezésmód szerepel. Ez óhatatlanul keresztbe-osztályozásokhoz, lefedésekhez vezet: ugyanazt a betegséget olykor tünete alapján az egyik, (vélt) oka alapján egy másik kategóriába sorolják.

Hasonló jelenségre reagál népi módon Gazda József egy nagysolymosi (egykor Udvarhely megye) adatközlője, egy 1917-es születésű asszony, aki szerint „Azelőtt a vakbélgyulladásnak azt mondták, hogy bélpoklos” (1980: 216). Ugyan a reuma (*reoma*) elleni és vesét tisztító mezei zsurló (*Equisetum arvense*) *kannasurló* vagy *kannasúroló* neve kapcsán megjegyzi, hogy „nem tudom a mostani nevét, ma most valami más neve van” (1980: 222). A *bélpokol*, *bélpoklos* egyébként példa lehet arra is, hogy az okcentrikus szemlélet dominanciája mellett érvényesülhettek tünetcentrikus elemek is. Berde szójegyzékében (ilyen köregységgel a korabeli népi gyógyászatban nem találkozott [1940: 182]) a *bélpokol* és *bélpokloság* (1) ‘lepra’, (2) ‘nagyétk’ (akárcsak ma is több vidéken [L. Rinczy, szerk., 1979: 425]) és (3) ‘paralytikus’, ‘h. dött’ (1940: 261); a *b r pokol* szintén ‘lepra’ (1940: 263), de a *bélpokol*al együtt lehetett még ‘fekély’, ‘vízkórság’ stb. is. Feltehető azonban, hogy a XVI–XVII. században létezett olyan különbség, mely szerint a *b r pokol* a b r felületén jelentkező változatát jelentette a leprának, a *bélpokol* pedig vagy a b r felület alatt képződés és csak később kifakadó, vagy a belső szerveket ellepő változatát. (A *bélpoklos* és *b r poklos* valamelyest más értelmezését adja Galgóczi 1973–1974.)

A hagyományban (vagy „retardáltabb”) vidékeken archaikusabb a betegségsszemlélet. Vasas Samu kalotaszegi (1985) és Keszeg Vilmos detrehemtelepi (1981) gyűjtésénél valamivel több archaikus elemet hoz Gazda Klára a háromszéki Esztelnekről körülbelül ugyancsak az 1970-es évekből (1980: 38–43, de csak a gyermekbetegségekre szorítkozva), Horváth István Magyarózdról, valamivel korábbról (1970, 1980) – hogy csak az általam itt feldolgozott erdélyi magyar munkákat említsem. Míg Gazda Klára és Horváth gyűjtéseiben, továbbá Berde és Oláh (1986a) heterogén adathalmazában egyaránt b r ven szerepelnek mind ok-, mind tünetcentrikusan azonosított betegségek, Vasasnál (és Keszegnél) mindössze három sajátosan ok szerinti betegség szerepel: félelem (ijedtség), igézés, rontás. Keveredést persze Vasasnál is regisztrálhatunk, ilyen a különleges

státusú „h lés, nátha, köhögés” egység (1985: 91–3), továbbá a már említett „tyúkszem” és „csizmatörés”.⁵

Az alábbiakban az ijedtség és az ágybavizelés példáján igyekszem bemutatni a mai magyar népi rendszerre jellemző keresztbe-osztályozásokat, lefedéseket. Tulajdonképpen egyik sem tipikus betegség, minthogy egyrészt a népi szemlélet szerint a betegségeknek fontos (de nem kritériumszerű) jellemzője az, hogy fájdalommal járnak (Oláh 1986a: 173, 233), másrészt pedig mindkét általam választott elsősorban gyermekbetegségnek számít.

Az ágybavizelés, amelyet meghatározó tünete alapján azonosítanak, részben egybeesik a magyar népi gyógyászatból elválasztott, de egyébként szintén önálló betegségként számon tartott ijedtség (ijedés, ijedezés, félelem, rettegés) betegségegységgel, amelyet viszont oka szerint. Ennek megfelelően gyógymódjaik között is több hasonlót, illetve azonosat találunk.

Betegség:	ami meghatározó ok:	ami lehetséges velejárá:
ijedtség	ok: megijedt	tünet: ágyba vizelt
ágybavizelés	tünet: ágyba vizelt	ok: megijedt

Az ijedés normális reakció valószínű veszély esetén (a veszély jelzése fokozott vegetatív és mozgásos működést válthat ki), vélt veszély esetén azonban abnormálisnak minősülhet. Az ijedés a mai magyar népi gyógyászatban az egyik legtipikusabb betegségek és az egyik leggyakoribb gyermekbetegség (Oláh 1986a: 136–7).

Az ágybavizelés is tekinthető önálló betegségnek, de betegség tünetének vagy következményének is (akárcsak a hányás vagy a köhögés), illetve egyszerre csak rossz szokásnak is, amilyen például a körömrágás, az ujjszopás vagy az orrtúrás (ilyesféleképpen ítéli meg Vasas [1985: 51] is). Önálló betegségnek tekintve meghatározó tünete önkéntelen bevizelés, többnyire és tipikusan éjjel, alvás közben. Leggyakrabban pszichoszociális kóreredetre vezethető vissza, de lehet oka organikus megbetegedés is. Minthogy azonban a beteg máskülönbözően egészségesnek minősül, önálló betegségnek

⁵ Szent István hómező vásárhelyi gyűjtésében a csak megemlített rontáson (szemmel verésen) kívül (1985: 240) kimondottan ok szerint azonosítandó népi betegségegység nem is szerepel.

A vélt betegségek okozói és betegségek korábbi, okcentrikus rendszerének rekonstrukciója meglehetősen problematikus, jórészt megoldhatatlan. Ilyesféle, a *fene és íz* esetében páratlan kuszasággal birkózó kísérlet Lóránd Klárának.

is számíthat. Berde szójegyzékében (1940: 259–290) számos magyar nyelvjárási szót hoz ‘ágybavizel’ jelentéssel: *agglamos, húgyos, húgyos-gangalos, húgyos-kanta, húgyos-lamos, lamos, lomos*; említi továbbá a *szapul* igét ‘ágybavizel’ jelentéssel (1940: 284). A magyar nyelvjáráásokban ‘ruhájába, ágyba vizel gyerek’ jelentés ek a *hugyos, húgyos*, és a *húgyos-candra, húgyos-peták, húgyos-posztó* alkalmi összetételek (L rinczy, szerk., 1988: 1020). Mórocz István közlése Páparól: „*lamos*: így szokták csúfolni az olyan gyereket, ki éjjel alája hugyozik. *Hugyos, lamos, tobákos, éjjel szapul, nappal mos*” (1887: 527, idézi Szinnyei 1893: 1284).

Mindkét betegség megtalálható például (el bb az ijedtség, majd az ágybavizelés oldalszáma) az Alfalukban (Lábadiné 1984: 286–7 és 292–3), Detrehemtelepen (Keszeg 1981: 110 és 106, 110), Esztelneken (Gazda K. 1980: 42), a bukovinai magyarságnál (Bosnyák 1984: 38–40 és 10), Kalotaszegen (Vasas 1985: 72–4, 156 és 51–2, 152), Karancskeszin (Fej s 1985: 212 és 209), Magyarózdton (Horváth 1980: 76–77, és 89–90), Szatmárban (Makay és Kiss 1988: 54–64 és 70–71), Szentgálon (Vajkai 1987: 153 és 151), Tetétlen környékén (Liszt 1906: 11–4 és 24), de számos más gy jtésben vagy csak az egyik, vagy egyik sem szerepel.

Pápai Páriz Ferenc a gyerekek bevizelésér l azt tartotta, hogy „id vel magától megsz nik” (1984: 259; tehát inkább csak a feln tteknek javallott oly sokféle módszert, 1984: 259–260), az ijedezésre is jóformán csak mézet ajánlott (1984: 396).

Ágybavizelés ellen páratlanul sokféle, bizarr népi gyógymódot sorol fel Berde Károly (1940: 179; utalásait többnyire elhagytam): „A privígyei hiedelem szerint az ágyba vizel gyermeket kemence-sepr vel kell megverni, meggyógyul t le. Az is használ, ha karácsonykor a kanász által hozott nyírfavessz vel verik meg. A Balaton vidékén a sírásó a koporsóereszt kötéllal megveri a fenekét. Beseny telkén (Heves-megye) az ágyba vizel gyermekkel sült egeret etetnek meg. Páratlan gyógyeljárá s dívik Nagyidán. Eszerint az ágyba vizel beteg felmászik egy fára, s onnan defekál le. Minél magasabbról, annál inkább használ. Szendrey [Zsigmond] említi, hogy néhol az ágyba vizel a vele azonos keresztnev ember nyitott sírjába vizel, vagy az ágyba vizel gyermek vizeletébe beleszúrnak egy, a kerítésb l kihúzott karót.” Szilágysági tanács: „Lopj a vízimalomból egy zsákról egy madzagot úgy, hogy azt senki ne vegye észre, kösd azt a gyermek derekára; nem pesel oda.” Sárándon (Czimmer Anna gy jtése szerint) ‘csikóléppel’ is próbálkoznak. Mikor a ló ellik, mivel tt a csikó az orrát kidugja anyja hüvelyéb l, el bb megjelenik a

'löp'-e, ami kb. tenyéryni, vagy nagyobb. Ezt megszáritják, porrá törrik, dobozva téve meg rzik és borban adják be a betegnek. Désen a 'disznó gy r jét' (végbélnyílása gy r je) megsütik és megetetik a beteggel, valamint a disznó levont körmér l itatnak rá pálinkát." Az utóbbi közlés Versényi György l való, Désr l: „Ha a gyermek a zágyba piselik, süzsd meg a disznó gyürüjít s étesd meg vele s itass vele pálinkát a disznó körmib l” (1893). Gyimesben (Ugra pataka) a gyógymód a következ : „Ágybavizelés. Úgy sokat pisili magát. Eccer egy gyermek pisilte örökké, de már nagy vót, pisilte, s arra tanították, hogy a disznyónak a picáját vágják le, mikor megölik. S mikor leölték, levágták a disznyó picáját, s megsütték, s a gyermeknek odadták. S húzta, rágta, ette, de olyan szíjas vót, s örökké, mikor meghúzta, elszabadult, úgy megcsapta az orrát, s esmént, a többiek csak kacagták, s aztán azt mondták, hogy többet nem pisilt oda a gyermek” (Bosnyák 1982: 112).

Az általam ezúttal átnézett gy jtésekben leggyakrabban sült (esetleg száritott, összetört) egérnek a beteggel való megetetése (Liszt 1906: 24, Pócs Éva zagyarékasi adatát idézi Hoppál és Tör 1975: 45, Szabóné 1976: 258, Czimmer Anna kalotaszegi adatát idézi Vasas 1985: 52, Keszeg 1981: 106, Vajkai 1987: 151) és tüzes vessz vel vagy kenyérsütéskor használt pemetével (peheteggel) való fenekére verés (Horváth 1980: 89–90, Gazda K. 1980: 42, Bosnyák 1984: 10, Lábadiné 1984: 293, Vasas 1985: 52, Fej s 1985: 209)⁶ szerepel. Ez utóbbi terápiával párhuzamosan Karancseszin egy tiltás szerint: „Sepr vel megütnyi nem jó, mer a gyerek kiszárad, de meg hugyos is lesz” (Fej s 1985: 232). Ágybavizelés ellen – minthogy leggyakrabban a megh lést vélik okának újabban – szintén gyakori a g zölés, meleg téglára ültetés (Keszeg 1981: 110, Bosnyák 1984: 10, Vasas 1985: 51, Szent 1985: 256), esetleg a beteget kemencébe teszik (Keszeg 1981: 110). A gyógymódok között szerepel még: ráolvasás (Pócs 1985: 66, 132), sírba vizelés (Pócs 1985: 66), harangkötél-vel való megfüstölés (Bosnyák 1984: 10), a beteg ijesztgetése egérrel (Vasas 1985: 152). Érdekes módon tehát az egér többféleképpen is szerepel a gyógymódok között, például Taktaszadán: „Ágybavizelés megszüntetésére kilenc csupasz egeret kell megsütni s tejbe, te-

⁶ A „hugy-szivar” veréssel való gyógyításában Kremzír Mózes talált némi rációt. Leírásában – miként számos újabb gy jtésben (Kovács: 234, Lábadiné: 293, Fej s: 209, Vajkai: 151) – a verés további ismérvi elemmel egészül ki: „A' gyermek fa kanállal sóért küldetik a' szomszéd asszonyhoz, a' ki szegénykét – tulajdon kanálával veregetve alfelét – hazáig kergeti” (idézi Bugyi: 315).

ába, vagy borba f zve megitatni a gyerekekkel” (Szabóné 1976: 258). A gyógynövények közül elterjedt az apróbojtorján f zetének (Kovács 1982: 229, Makay és Kiss 1988: 71, Gub 1996: 21) és nyers fokhagymának a fogyasztása (Vasas 1985: 29, 51, 152). A kalotaszegi Inaktelkén „a beteg fiúgyermek derekát sz zlány legels fonalával kötik át, amit addig kell hordania, amíg kigyógyul a bajból” (Vasas 1985: 52).⁷ Andrásfalván „Az öreg vessz söpr b l ki kell venni három szálat, s amikor valakit temetnek, akkor a sírba belédobni, s azt mondani, hogy *Akkor pisálj oda, mikor még ez a halott odapisál*” (Bosnyák 1984: 10). Egy szentgáli tiltás szerint: „Ha keresztelés el tt a keresztanya már felöltözött, ne üljön le szükségére, mert a gyerek is húgyos lesz, könnyen ágyba vazel” (Vajkai 1987: 61).

A Kárpátaljáról, els sorban Rátról valók Kótyuk Erzsébet adatai. „Az ágyba vazel gyermeket *nyíráksepr vel csapdo ák meg*, és figyelmeztették, hogy ne köpjön a *tüzes masinára*, azaz t zhelyre, ne játsszon a t zzel, mert *be fog pisilni*. Az ilyen gyermeket éjszaka többször *levettük pisilni*, de úgy tudták, hogy iskolás korára mind kinövi. A kés n kel gyerekekre szokták félig tréfásan mondani, hogy *dílig aludó, párna hugyozó!* (Kótyuk 2000: 51).

Az ijedés diagnózisának (és terápiájának) leggyakoribb és legtipikusabb módja az ólomöntés (általában *ónöntés* néven); e révén állapították meg, hogy kit l vagy mit l ijedt meg a gyerek, mégpedig úgy, hogy a hideg vízbe öntött forró ólom kih lt alakjából olvasták ki az illet személy alakját.⁸ Leginkább ólmot használtak, kevésbé volt elterjedt hasonló céllal forró viasz vagy tojásfehérje vízbe öntése (Liszt: i.m. 13–14, Bartha: i.m.: 256, Horváth: i.m.: 76–77, Gazda

⁷ A magyar néphit szerint számos varázslat (köztük gyógyító m veletek) sikeréhez meghatározó követelmény a médium (fiú vagy lány) szüzessége és e m veletek következményeib l következtetni lehetett arra, hogy a médium valóban sz z-e vagy sem, tehát szüzességvizsgálatként is funkcionálhattak (Berde: 97). Több más, szüzességgel kapcsolatos hiedelmet is tárgyalt Berde Károly idézett m ve.

⁸ Az ónöntés magyarázatául kínálkoznak Oláh Andor alábbi fejtegetései: „Lélektani tény, hogy a tárgyaltan szorongás jelenti a legnehezebben elviselhet félelmet. Mikor a szorongás oka alakot ölt, tárgyiasodik, vagy megszemélyesít -dik, csökken a szorongás, majd a vélt kiváltó okkal szemben végrehajtott aktus segítségével meg is sz nhet. Amikor az ijedésben szenved feln tt vagy gyerek feje fölé tartott hideg vizet tartalmazó tányérba megolvasztott ólmot öntenek és a megszilárdult, ólomból kiformalódott alakból megállapítják, hogy mit l ijedt meg, ez már fél gyógyulás lehet. Az id t l való szorongást is enyhíti a megszemélyesedés, a személy ellen irányuló aktus, ima pedig megszünteti” (1986b: 39). Oláh itt nyilván a szél táltos vagy boszorkány alakjában való, az es nek, viharnek sárkányalakú stb. megszemélyesítésére céloz.

J.: i.m.: 215, Gazda K.: i.m.: 42, Bosnyák 1984: 38–40, Lábadiné: i.m.: 287, Vasas: i.m.: 72–73, 156, Fej s: i.m.: 212, Vajkai 1987: 150, Makay és Kiss: i.m.: 55–57, 61–63). Gyógymódként az így nyert vízzel fürösztik, vagy itatják a beteget, esetleg: „Az ónt felfűzzük és a keresztanyja piros fonálával a gyermek nyakába kötjük” (Vasas: i.m.: 156).

Ijedés ellen szolgálhat még ráolvasás (Liszt: 12, Bartha: 254, Horváth: 77, Bosnyák 1984: 39, Oláh 1986a: 110, 130, 251, 1986b: 60, 130, Makay és Kiss: 57–59, 63–64), különböző füstölések (Liszt: 13–14, Bartha: 254, Horváth: 77, Oláh 1986a: 110, 130, 251, 1986b: 60, 130, Makay és Kiss: 57–59, 63–64)⁹, verés (Liszt: 14), orrhuzigálás (Liszt: 14, Lábadiné: 287)¹⁰, Kalotaszegen a gyereket leköpetik azzal az illetelvel, akit megijedt (Vasas: 72). Fogyasztanak rá macskagyökér-fuzetet (Makay és Kiss: 64) és feketemagot ('Nigella'; Oláh 1986b: 112), továbbá szárított disznóvért (Bartha: 256), disznóvágáskor eltett farkasfilét (Vasas: 74)¹¹, nyúlembriót (Fej s: 212), porrá tört csontdarabot, lehet legemberi koponyadarabot (Csiszár Árpád beregi adatát idézi Hoppál és Tör: 47, Makay és Kiss: 58), csikólépet italban (Liszt: 13–14, Bartha: 256, Hoppál és Tör: 46, L. rinczy, szerk.: 831, Makay és Kiss: 58)¹², vagy egyszerűen csak vizet itatnak rá (Keszeg: 110, Vasas: 72, Makay és Kiss: 62). „Ha a gyereket a kutya megijeszti, vizet itatnak vele és rögtön vizeltetik is” (Vajkai 1987: 150). „Kisebb gyereket, ha megijedt, vizeltetik” (Liszt: 14). Temesváry Rezső egy adata szerint nem kis is „valami ijedtség után vizelni szoktak menni, úgyszintén megcsodálás után” (1899: 36). Gyimesben (Hidegség pataka) „Ijedtség. Ha valaki a kutyától ijed meg, akkor vágnak a kutya szarvát, és megfűstölnek vele. Vaj akármit is, ha megijed, így kell. Ha például éntöllem ijed meg valaki, akkor vágok a mejjkötőmből, és megfűstölöm vele. Az használ” (Bosnyák 1982: 122). Szintén Gyimesben (Hidegség pataka) „Ha kutyától ijedett meg, akkor annak a szarvát

⁹ Leggyakrabban talán a halottól való megijedés esetében füstöltek (Vasas: 74). Általában az ijedtség okozóját „az ijedtséget közvetítő ember vagy állat testéből szarvát, elégetett résszel ilyekeztek kifűstölni” (Horváth: 76).

¹⁰ Az eredetibb változat az orr és száj befogásával a lélegzet pár másodperces erőszakos visszatartása lehetett (Liszt: 14).

¹¹ Kalotaszegen *farkasfile*: „a szíven levő kis 'fűl', az erek beszájadásánál elhelyezkedő billentyűk” (Vasas: 189).

¹² A *csikólép* el fordul egy 1754-ben Hódmezővásárhelyen lefolytatott boszorkányperben (Schram 1: 303) és egy 1798-ból datált kézirat orvosló könyvben (Vajkai: 249).

levágják, s avval megfüstölik. Attól helyrej . Ha libától ijedett meg, akkor annak a tollával megfüstölik, s attól helyrej . Mindig annak a sz rivel, vagy tollával, amit l megijedett” (Bosnyák 1982: 122). Ugyancsak Gyimesben (Ugra pataka) „A kutyának a sz rib l vágnak, s akkor elégetik, s akkor a hammát es kötik rea, s még iszik es a levib l” (Bosnyák 1982: 122). Egyébként Gyimesben (Hidegség pataka) a szívfájást is az ijedtségnek tulajdonítják: „Leginkább ijedtségb l kapják, f leg a fehérnép, s akkor a sz fájása megvan” (Bosnyák 1982: 125).

Békésben Oláh Andor gy jtése szerint legalábbis némely esetben ijedés fajták szerint más-más gyógymód divott: a halottól megijedtet a halott ruhájával füstölték, a villámtól, ézengést l való ijedés ellen mennyk r l, csorgóból kellett inni (1986b: 98, 130, 133). Szintén a halottól való ijedés ellen Kalotaszegen „A halott sírhantjáról földet hoztak, és titokban, hogy a megijedt ne tudja, a párnája alá tették” (Vasas: 156), vagy a „temetéskor a sírhant földjéb l egy keveset a hozzátartozók nyakába tettek” (1985: 74). A holtak elleni védekezés e módjait az indokolja, hogy míg a kisgyermek tipikusan háziállatoktól, a feln ttek leginkább a halottaktól ijedtek meg.

Az ágybavizelés és ijedés közös gyógymódjai közé tartozik tehát a nagyon általános ráolvasás és a fokhagyma¹³ fogyasztása mellett a verés, a csikólép vagy a disznó különleges, elkészített részeinek megevése vagy csak pálinka (vagy egyéb ital) ivása róluk, különleges zsinórral vagy fonállal való átkötés, sírba vizelés (ha úgy vélték, halottól ijedt meg). Az, hogy az ágybavizelés elleni gyógymódok között több olyat is találunk, amelyek eredetileg feltehetően az ijedtség ellenszerei voltak, azt mutatja, hogy a gyógyító gyakorlat (legalábbis ez esetben) csak fokozatosan követi a szemléletbeli változást. Ugyanakkor, sajnos, az említett megfelelések egy lehetséges, monumentális betegség–gyógymód konkordancia hiányában kevésbé meggy z ek. Egyel re mindössze olyasféle dolgokra lehet hivatkozni, hogy például a mérés (amely egyébként a magyarság körében

¹³ A magyar népi gyógyászat legáltalánosabb gyógynövénye a fokhagyma (Hoppál és Tör : 35–37), Kalotaszegen „mintegy 16-féle betegség orvoslására használják” (Vasas: 28) és állítólag hatékonysága valóban páratlan (Oláh 1975: 265–7, 269–270, 1986a: 77, 121, 131, 158, 160, 249 stb.). A már idézett 1798-as kézirat orvosló könyv is sokféle betegség ellen ajánlja (Vajkai: 252). A fokhagyma általános boszorkány z szernek számított (Berde: 104), és ennek megfelelően Schram Ferenc boszorkányper-gy jteményében is s r n szerepel.

nem is mindenütt elterjedt) vagy a szenes víz¹⁴ egyiknek a terápiái között sem szerepel.

Érdemes megemlíteni azt a viszonylag gyakori növénynevétípust, amelynél a növényt arról a betegségről nevezik el, amely ellen tipikusan használják (Berde 1940: 146, Hoppál és Tör 1975: 38–39, Oláh 1986a: 161): van *retteg f* (*Gentiana pneumonanthe*) és *lamosf* is, újabban pedig ágybavizelés ellen számos, másra is javallott gyógynövényt, például fokhagymát, apróbojtorjánt (*Agrimonia eupatoria*) és macskagyökeret (*Valeriana officinalis*) is ajánlanak. Oláh Andor békési (dobozi) adatai szerint a *pukkantóf* (maszlag, *Datura stramonium*) a vizelet nem tartásának ellenszere (1987: 102). Tordatúron ágybavizelés ellen köményt, fodormentát adtak (Cs gör 1998: 163). A *lamos-f* '*asclepias incarnata*' adatot Szinnyei József Kassai József *Szókönyve* nyomán Pécsről idézi (1893: 1284), míg a *retteg -f* adatot ugyancsak t le, a Hegyaljáról (1897–1901: 280). A Berde említette *hugyosf* (*Linaria vulgaris*) els sorban vizeletindítótól szolgált (i.m.: 146)¹⁵.

A gyógyító gyakorlat legarchaikusabb rétegéhez tartozó ráolvasások is azt valószínűsítik, hogy az ágybavizelést a korábbi, okcentrikus betegségszemlélet szerint nem tartották önálló betegségeknek. Pócs Éva rövidebbik ráolvasás gy jteménye (1986) nem is

¹⁴ A szenes víz, mint azt többen is említik, tipikusan az igézés ellenszere. Az ijedéshez meglehetősen közel áll a szintén oka szerint azonosított igézés, szemmel verés – mégis, viszonylag kevés közös terápiájuk van. Az ágybavizelés már idézett terápiájához hasonlóan (fonállal kötik át a gyerek derekát) igézés ellen a csuklón (vagy nyakban) hordott piros fonál vagy gyöngyfüzér szolgál – amelyet ráadásul a keresztanya ad (Vasas: 94, 160). Idevágó lehet N. Bartha Károly azon közlése is, mely szerint Battonyán „Napfelkelte el tt vizeletbe mártott sepr vel, húgyos sópr - vel megsepr zik a szemmel megvert gyermeket” (1940: 256).

¹⁵ Betegségszemléletre akár egyetlen szó használata is utalhat. Az egykori Háromszék megye egyes vidékein máig él *bizsil* 't zzel játszik' (részletezve: 'üszköt csóvál', 'parasztat szít' stb.), azaz 'tipikusan ágybavizelést okozó tevékenységet végez' jelentés ige (L rinczy szerk.: 498) – amelyet meghatározott beszédaktusokban, szinte csak tiltásokban, figyelmeztetésekben, fenyegetésekben használnak – szoros kapcsolatban áll a magyarság körében és másutt is elterjedt hiedelemmel, mely szerint „aki t zzel játszik, bepisil”, „aki tüzeskedik, ágyba pisil”. Kovács Endre Doroszlóról így regisztrálta: „T zzel ha játszik a gyerek, ágyba pisáll...” (1982: 107). A köznyelvben is egyaránt használatosak az olyan kifejezések, mint például *Ha t zzel játszol, az éjjel odapisilsz*, vagy felszólító változatban: *Ne játszz a t zzel, mert bepisilsz*.

A kizárólag a háromszéki nyelvjárásokból ismert *bizsil* ha etimológiailag nem is (feltehetően román jövevényszó), asszociatív érten kapcsolódik a *pisil* (a helyi nyelvjárásookban *pesel*) szóhoz.

tartalmaz ágybavizelés ellenit – bár érdekes módon képet hoz (2. kép), amelyen a kalotaszegi Jákótelkén meztelen gyereket g zölnek („párlás kalotak vel”, *kalotak* ‘a Kalota-patak medréb l származó k ’, Vasas: 190). Pócs nagyobbik gy jteménye is csak két ráolvasást közöl kifejezetten ágybavizelés ellen (1985: 66, 132); ijedés, rettegés ellenit viszont mindkett ben jócskán találunk. A szöveget kísér cselekmény gyakran ólomöntés és a ráolvasás mellé fokhagymát is többször alkalmaznak.

A ráolvasásokban a betegségszemlélet változása utánra is meg-
r zndek a korábbi okcentrikus betegségnevek. Egy galgamácsai ráolvasás például egymás után hivatott kihajtani „hetven ijedtséget, hetven nyovolyát, hetven fenét, hetven nehézséget”, azaz mindenféle betegséget, de csupa okcentrikusan azonosítottat (Dudás Julis gy j-
tését idézi Pócs, 1985: 361 és 1986: 31).

A betegségdémonokba (ilyen a *csúz, fene, guta, íz, mirigy, nya-
valya, suj, sűj* stb., Berde: i.m.: 68–69) vetett hit a magyarságnál kiveszett már, utoljára talán nagyobb járványok alkalmával szere-
peltek mint járványrémek (*csuma, döghalál, guga, kolera, mirigy,
pe is* stb. – a legkülönböz bb járványos betegségekre vonatkozva, Berde: 69, 107–8, Oláh 1975, Bosnyák 1984, Vasas: 20), de egyes vidékeken fellelhet k hozzájuk f z d hiedelemmondák, némiképp
gyakrabban ráolvasások és a valaha betegségdémonokat jelöl szók
általánosan használatosak átkozódásokban, szitkokban. Általános
hiedelem, hogy a betegségr l beszélni sem jó, a betegségokozó ne-
vének kiejtésére megjelenhet (Berde: 103–5), ezért az ezeket jelöl
szókat els sorban bizonyos meghatározott beszédaktusokban, így
ráolvasásokban és átkokban használták. Pócs Éva ráolvasás gy jte-
ményei (1985, 1986), továbbá Berde (: 66–68), Oláh (1986a: 141–2)
és Vajkai (1987: 120–1) ilyen kifejezések özönét zúdítják ránk.

A betegségokozók közül legalább a betegségdémonok és a hie-
delem szerint testbe jutott állatok¹⁶ elnevezései (például a *csúz,
fene, féreg* szók) szabályos poliszémia révén egyaránt jelölik a be-
tegség vélt okozóját (általában ez az eredeti jelentésük) és magát a
betegséget is. Mindazonáltal a népi szemlélet is különbséget tesz
a betegségokozó és a betegség állapota között. Hasonló szabályos
poliszémiával számos más esetben is találkozhatunk. A magyarban

¹⁶ A hiedelem szerint (vagy valóban) a testbe férk z és ott betegséget okozó állatokról b vebben szól például Berde (77, 194–5), Oláh (1986a: 45, 65–66, 148–151), Vasas (74–75); jómagam els sorban a víziborjút tárgyaltam (Kicsi 1988).

például egyes fémek elnevezései (*arany, ezü , réz, vas*) pénzek régies vagy népies elnevezéseiként szerepelhetnek; a legkülönbözőbb szállítóeszközöket, tartályokat, adagolókat („konténereket”) jelölő szók (például *kanál, láda, szekér*) jelölhetik magát a „konténert” és (a gyakorta használatos *-nyi* képző nélkül) azt a mennyiséget is, amennyit a „konténer” tartalmaz; az étkezéseket jelölő szók (*reggeli, tízórai, ebéd, uzsonna, vacsora*) első jelentésükben az elfogyasztást, másodikban az elfogyasztásra kerülő ételt jelölik. Berde „kisipari” módszerrel összeállított, de máig is egyedülálló és nélkülözhetetlen szójegyzékéből (1940: 259–290, „A b r- és nemikörtan magyar történeti és tájszótára”) is idézhetünk hasonló példát: a magyar népnyelv ’hermafrodita’ jelentésű szavai egyben ’homoszexuális férfi’ jelentésben is használatosak. Ilyen szavak: *csíra* (alakváltozata *csíra*), amely a magyar nyelvterületen (Erdély kivételével) a legelterjedtebb kifejezés (L. Rinczy, szerk.: 855), *minár* (alakváltozata *minár*) az Alföldön, *fityinkó* (alakváltozata *fityinkó*) Szatmárban és *fataró* (alakváltozata *fataró, pataró*) az erdélyi, különösen a székely, továbbá a csángó (*fetyélyü*) nyelvjárásokban (L. Rinczy szerk.: 291)¹⁷.

Az eredetileg betegségdémonokat jelölő szók szabályos poliszémia révén nemcsak a betegség elnevezések, hanem szitokszók is lettek és manapság (több kivételtől eltekintve, amilyen a *csúsz, görcs és nyavalya* a köznyelvben) leginkább csak így használatosak. Ilyesféle kifejezések például: *a fene/frász/görcs/nyavalya/... esen belé, a fene/íz/suj/... egye meg... , a nyavalya álljon belé/essen belé/törje ki*. A szitokszóvá vált betegségnevekről írt munkáját Galgóczi László ekképpen foglalta össze: „Eredetileg egy-egy betegség nevéként szerepeltek, s ezzel párhuzamosan átokformulaként is használatban voltak a kimondott szó varázsereje alapján. Szitokszóvá válásukat jelentéstartalmuk elhomályosodása tette lehetővé; ez párhuzamosan ment végbe az emberi gondolkodás fejlődésével, a világról szerzett ismeretek bővülésével. Mindezt figyelembe véve: a szitokszóvá válás időszaka a XVIII–XIX. század volt. A szitokszóként való használat tette lehetővé azt a jelentésváltozást, hogy ezek a szavak mai nyelvünkben nyomatékosító elemként vagy egyéb jelentéssel is szerepelhessenek” (1981: 196). Galgóczi egyébként az átkok és szitkok megkülönböztetésének fő kritériumául valamely konkrét jelentés meglétét teszi meg, míg

¹⁷ Bizonyos, hogy a *csíra* szlovák, a *fataró* és *fityinkó* román jövevényszó, a *minár* pedig a középfelnémet *minnaere* ’szeret’; tisztátalan, kurvázkodó ember’ (esetleg ennek újfelnémet nyelvjárási változatának) átvétele lehet.

Pócs Éva szerint az átkok (rontó célú ráolvasások) szitkokkal szembeni megkülönböztet jegye magasabb „hit-értékük” (1979: 65). Galgóczi foglalkozik ugyan azzal, amit úgy nevez, hogy „a régi betegség elképzelések elhomályosulása, a betegség nevének kiavulása nyelvünkben I” (1981: 191), aminek okát az orvostudomány és az orvosi nyelv kifejlődésében látja (1981: 191–2), de nem veszi észre, hogy a betegségnevekből azéért lettek szitokszók, mert a népi betegségszemlélet változott meg, vált okcentrikusból tünetcentrikussá.

Galgóczi az alábbi, már betegségnévként való megjelenésükkel szinte egy időben átokformulákban (majd szitkozódó kifejezésekben) is használt szokat tárgyalja: *csúz, fene, frász, guta, görcs, íz, kórság, nehézség, nyavalya, rosszeb, rossz, süly, suj, tályog*. Az íz már a XIII. századból fennmaradt átokformulákban; a XX. századra pedig már valamennyit regisztráltak szitokszóként. Berde (i.m.: 66–69) a fentiek közül többet betegséget megszemélyesítő lényként rekonstruált (*csúz, fene, guta, nyavalya, süly, suj, tályog*)¹⁸. Vasas kálotszegi gyűjtésében már egyik sem szerepel betegségegységként, Makay Béla és Kiss József (kevésbé igényes, de szintén értékes) szatmári gyűjtésében is csak olyanok szerepelnek a fentiek közül, mint a köznyelvben is használatos *görcs* és *tályog*. A mai magyarban a *kórság* és a *nyavalya* a *betegség* választékos kvázi-szinonimái; de a *Mi a fene/franc/kórság/nyavalya/...?* kifejezéstípusban például a *betegség* nem szokott szerepelni.

A sokféle betegségek és betegség elnevezéseinek jelentésrészese szerepelhet szitok- és átokformulákban, némelyikük azonban (például *h lé, ijedtség*) nem szokott. A dél-dunántúli (Zala, Somogy,

¹⁸ A járványrémek (a járványos betegségek megszemélyesített, hiedelemmondákban szereplő alakjai) elsősorban a magyar nyelvterület keleti részén (feltehetően román hatásra) és szórványosan a déli részén ismeretesek. A hiedelemmondák számos változatának közös motívuma, hogy a faluban megjelenő idegent vagy különös megjelenésű személyt tartják magának a betegségnek. Míg a néprajzi gyűjtések járványrémei feltehetően viszonylag kések, hasonló lények, megszemélyesített betegségdémonok jóval korábbiak is kimutathatók, ilyen a sokat idézett (például Berde: 69, Oláh 1986a: 59, Pócs 1985: 541, 1986. 197–8) XVI. századi eleji Szelestei-féle ráolvasás betegségdémóna.

A járványos betegséget jelölő szók jelentésrészese onnan jövevényszó, ahonnan a betegség érkezett, például a *pe is* és a *kolera* Nyugat-Európából, mindkettő a XVI. században (az előbbi latin, az utóbbi végső soron görög eredetű), a *csuma* vagy *csoma* a XVIII. században a Balkánról. Az előfordulhat azonban, ami a *kolera* szóval történt: a korábbi 'epévrhas' után a XIX. században egy Ázsiából terjedő járványos betegségre tevődött át a jelentése.

Baranya megyék) nyelvjárási *dobróc* például csak a XIX. század eleje óta ismeretes (feltehetően horvát jövevényszó; sok variánssal, *dobroc, dobrác, dobronc, dobránc, dabroc, dabronc, döbröc*), „hamar múltó vörös, tüzes, viszketeges b rkiütés” (Berde: 266), „a nép a legkülönbözőbb rögzült, viszket kiütéseket érti alatta” (Berde: 189). Viszonylag kései jelentkezése ellenére a szó szerepelhet szitokformulákban is, például Zalából regisztrálták a *Dobróc egyen meg* kifejezést (L. rinczy szerk.: 996).

Mintthogy a nyelv lassabban változik, mint általában a kultúra más elemei, a let nt intézményekre vonatkozó szókészlet több más esetben is meg rözött. Ilyenek a régi pénznemeket jelöl szók is, amelyek némelyike (így *garas, krajcár, peták, vas* és a még létező *fillér*; de már nem *tallér, dénár* stb.) néhány más, játékosan cseng szóval (*fitying, buznyák, kanyt*) leginkább ilyesféle mondatokban fordulnak el : *Nincs egy fillérem/buznyákom/... se.* (A játékosan cseng szónak is vannak etimológiái, például a *fitying* talán a német *Vierling*, ‘a Pfennig egynegyede’ szóból ered.) Ez esetben kérdéses, hogy az adott pénzegység el fordulása kapcsolatba hozható-e valamiféle korszakolással, és ha igen, hogyan? Egy általános, mind a népi, mind a hivatalos intézményekre gyakran érvényes szabály azonban megfogalmazható: „egy intézmény let nésekor, a nyelvben fennmaradt, az adott intézményt jelöl szók, hasonló, szintén let nt, azonos típusú intézményt jelöl szókkal azonos, többnyire nehezen meghatározható jelentést vehetnek fel és a köznyelvben els sorban bizonyos meghatározott szerkezet típusokban használatosak.” E szabály egyaránt érvényes mind számos régi betegségnévre, mind több régi pénzegység nevére, például a *garas, krajcár, peták* szók jelentése egyaránt ‘rég, meghatározatlanul kis érték pénz’, a *fene, franc, nyavalya* stb. szóké pedig ‘valami rég, nehezen azonosítható betegség’.

A népi gyógyászati rendszerek vizsgálatakor dönt en fontos az adott rendszerben meghatározónak min sül jegyek megkeresése – ezek jelent s része a kutató számára rejtett és felderítend , ráadásul a modern társadalmak embere számára gyakran teljesen idegen.¹⁹ A néprajzban aligha indokolható a „népi tudás” és a „néphit” különösebben éles kettéválasztása (Kicsi: 71): a „babona” mindig egy adott tudásfokhoz képest min sül valótlannak (Oláh 1986b: 106). Berde megállapítása szerint a magyar népi gyógyászatban „tisztán

¹⁹ “Est aut plane prestigii genus, ut id, quod sit, non videas; tum quod non est te videre putes” (Johannes Weyer, *De prae igiis daemonum*, 1563).

kinyomozható, lélektani alapon nyugvó rendszer van és jól körülhatárolható *elvek* uralkodnak” (1940: 293, helyesl en idézi Oláh 1986a: 49). Feltehetően tehát, hogy a magyar népi gyógyászatban (hasonlóan több más népi gyógyászathoz) els sorban nem a testr l, hanem a lélekr l szóló tudás r z dött meg. Így aligha szerencsés e tudásrendszert a szaktudományok számunkra elérhető szintjén „racionális” és „irracionális” (mágikus, babonás, hiedelembe tartozó) felekre bontani. Akik így tesznek (például Hoppál és Tör : 16, 31, Pócs 1979: 61, Vasas: 35–36) el bb-utóbb arra kényszerülnek, hogy a két fél közti határ elmosódásáról (Pócs), kettjük keveredéséről (Hoppál és Tör), illetve összefonódásáról (Vasas) számoljanak be – holott a határt k maguk jelölték ki, saját tudásrendszerükre hagyatkozva, és az a kett , ami számukra összemosódik, összekeveredik és összefonódik, az abban a rendszerben, amelyet leírni szándékoztak, egységet alkot.

Irodalom

- Antall József és Buzinkay Géza, szerk.: Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 7–8, Bp. 1975.
- Antall József és Buzinkay Géza, szerk.: Népi gyógyítás Magyarországon. Orvostörténeti Közlemények, Supplementum 11-12, Bp. 1979.
- Bartha Károly, N.: „Adatok gyermekbabonáinkhoz.” Magyar Népryelv 2 (Debrecen, 1940) 252–8.
- Berde Károly: A magyar nép dermatológiája. A b r és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 1940.
- Bosnyák Sándor: „A gyimesvölgyi magyarok hitvilága.” In: Hoppál Mihály, szerk.: Folklor Archivum 14. Bp.: MTA Néprajzi Kutató Csoport 1982: 68–157.
- : A bukovinai magyarok hitvilága II. (Orvoslás, a születést l a halálig, történelmi emlékek). Bp.: MTA Néprajzi Kutató Csoport 1984. (Folklor Archivum 16.)
- Bugyi Balázs: „Népi gyógyászat a reformkori orvostudori értekezésekben különös tekintettel Trencsén megyére.” In: Antall és Buzinkay, szerk., 1979: 313–323.
- Cs gör Enik : Tordatúr hiedelemvilága. Kolozsvár: Kriterion 1998.
- Fej s Zoltán: Hiedelemrendszer, szöveg, közösség. (Esettanulmány Karancseszki példáján.) 1–2. Bp.: Múzsák 1985. (Néprajzi Közlemények 27–28.)
- Frake, Charles O.: Language and Cultural Description. Stanford, Cal.: Stanford University Press 1980.
- Galgóczi László: „Betegségneveink történetéb l: *bélpoklos* – *b rpoklos*.” Néprajz és Nyelvtudomány 17–18 (Szeged, 1973–1974) 265–9.
- : „Szitokszóvá vált betegségeink.” Magyar Nyelv 77(1981)2: 188–196.
- Gazda József: Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete. Bukarest: Kriterion 1980.
- Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest: Kriterion 1980.

- Gub Jen : Erd -mez növényei a Sóvidéken. Korond: Firtos M vel dési Egylet 1996.
- Hoppál Mihály és Tör László: „Népi gyógyítás Magyarországon.” In: Antall és Buzinkay, szerk., 1975: 13–176.
- Horváth István: Magyarózdi toronyaljja. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Bp. Magyar Helikon 1980, 2. kiadás. (Kolozsvár: Dacia 1970, 1. kiadás.)
- Keszeg Vilmos: „A mez ségi Detrehemtelep népi gyógyászata.” Népismereti dolgozatok. Bukarest: Kriterion 1981: 97–117.
- Kicsi Sándor András: „A víziborjú természete.” Orvostörténeti Közlemények 121–4, 1988: 71–89.
- Kótyuk Erzsébet: A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban. Bp.: Osiris 2000.
- Kovács Endre: Dorozsló hiedelemvilága. Újvidék: Forum 1982.
- Lábadiné Kedves Klára: „Gyermekbetegségek régi népi gyógyítása az Alfalukban.” Horvátországi Magyarok Szövetsége Évkönyv 6, 1984: 284–296.
- Liszt Nándor: Népies gyógyító-módok és babonák Hajdúvármegyében. Orvosethnographiai adatok. Debreczen: Ho mann és Kronovitz 1906.
- Lóránd Klára: „Adalékok a *fene* és az *íz* nev betegségek kapcsolatához.” In: Antall és Buzinkay, szerk., 1979: 161–178.
- L rinczy Éva, B., szerk.: Új magyar tájszótár. Bp.: Akadémiai 1: A–D 1979, 2: E–J 1988, 3: K–M 1992.
- Makay Béla és Kiss József: Népi gyógyítások Szatmárban. Bp.: Népszava 1988.
- Mórocz István: „Tájszók. Veszprémmegyeiek.” Magyar Nyelv r 16(1887)11: 527–8.
- Oláh Andor: „Szemelvények Békés megye népének járványtani megfigyeléseib l, elképzeléseib l.” In: Antall és Buzinkay, szerk., 1975: 259–273.
- : „Eddig dolgom után, ezután hitem után élek. A magyar népi gerontológia tanulságai.” In: Antall és Buzinkay, szerk., 1979: 179–206.
- : „Új hold, új király!” A magyar népi orvoslás életrajza. Bp.: Gondolat 1986.
- (a)
- : „Az id a gazda mindenütt...” Népi természetismeret, id jósló megfigyelések és hiedelmek. Bp.: Mez gazdasági 1986. (b)
- : Zöld varázslók, virág-orvosok. (Népi gyógynövényismeret Békés megyében.) h. n.: Békés Megyei Tanács V. B. Tudományos-Koordinációs Szakbizottság 1987.
- Pápai Páriz Ferenc: Pax Corporis (1690; 3. b vített kiadás 1695). Bp.: Magvet 1984.
- Pócs Éva: „A népi gyógyászat és a néphit kutatásának határterületei.” In: Antall és Buzinkay, szerk., 1979: 61–75.
- : Magyar ráolvasások 1–2. Bp.: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1985.
- : Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Bp.: Helikon 1986.
- Schram Ferenc: Magyarországi boszorkányperek 1529–1768. Bp.: Akadémiai 1: 1970, 2: 1970, 3: 1982.
- Szabóné Futó Rózsa: „Növények szerepe a népi gyógyászatban Taktaszadán.” A Herman Ottó Múzeum Évkönyve 15. Miskolc, 1976: 249–259.
- Szenti Tibor: Paraszttvallomások. Gazdák emlékezete Vásárhelyr l. Bp.: Gondolat 1985.

Szinnyei József: Magyar tájszótár. Bp.: Hornyánszky 1: A–Ny 1893, 2: O–Zs 1901.

Temesváry Rezső: Elítéletek, népszokások és babonák a szülészet körében Magyarországon. Bp.: Dobrowsky és Franke 1899.

Vajkai Aurél: „Egy kéziratot orvosló könyv.” In: Antall és Buzinkay, szerk., 1975: 245–257.

–: Szentgál. Egy bakonyi falu folklórja. Bp.: Akadémiai 1987.

Vasas Samu: Népi gyógyászat. Kalotaszegi gyűjtés. Bukarest: Kriterion 1985.

Versényi György: „Babonák.” Magyar Nyelv 22(1893)6: 284.

Túrömfű és jajlapi

A betegségek olyan rendkívüli állapotok, amelyek eseményszámba mennek, s megkülönböztetett figyelmet kapnak. Akárcsak más, hasonlóan problematikus, rendkívüli állapotokkal szemben, a velük szembeni reakció is többféle lehet. Az ellenük való aktív, gyakorlati fellépés mellett (amilyenek általában a gyógyítás legkülönbözőbb m veletei) több olyan attitűd létezik, amelyeket általában az olyan tapasztalati kategóriákkal szemben veszünk fel, amelyek nem egyeznek a normálisról alkotott elképzeléseinkkel. Általában háromféle attitűd felvétele szokás: (1) a tényeknek való háttat fordítás, elhallgatásuk, amikor is a téma tabuvá válik, (2) a tények természetfelettivé nyilvánítása, amit irányukban félelemmel vegyes tisztelet kísér, és (3) a dolgok tréfára vétele. A tényeknek való háttat fordítás és nevetőségessé tételük egyaránt a belőlük adódó következmények érvénytelenítésére tett kísérletnek értelmezhető.

Bár a magyarság betegségekkel szembeni attitűdjei viszonylag csekély figyelmet keltettek tanulmányozóik körében, a velük kapcsolatos, egymással összefüggésben álló tabu (például Hegedűs 1956) és eufémizmus (például Zlinszky 1931) viszonylag jól számon vannak tartva. Annál kevesebb figyelmet kapott a különösen az erdélyi folklórból kimutatható, betegségeket tréfára vevő attitűd.

„A nevek maguk költésében a beteg ember reménytelenségét is képesek kifejezni. Arra ugyanis, amikor más orvosság nincs, csak a tőrés és a jajgatás, Kalotaszegen azt mondják: most csak a *tőrömfi* és a *jajlevél* segít” (Péntek: 771). A Péntek János említette kifejezések, a *tőrömfi* vagy *tőrfi* és a *jajlevél* vagy *jajlapi* az erdélyi magyarságnál, Kalotaszegig a Háromszékig széles körben elterjedt tréfas gyógyító tanácsok különböző változataiban fordulnak elő. Oláh Andor békési gyűjtésében is „az életbölcseesség néprajzi megnyilvánulásai” között (1985, 1: 30) idézi, hogy *Tőrömfi kell hozzá!* A *tőrömfi* kifejezés Szinnyei József adatai szerint az egykori Gömör, Abaúj, Borsod, Zemplén, Szatmár, Veszprém megyék területén is használatos volt, akárcsak a *tőrömháj* a Csallóközben, a *tőrömlaj* pedig az Alföldön (1901: 831). A *tőrölaj* és *tőrömlaj* kifejezések Dugonics András műveiben is, már a XVIII. század vége óta ismeretesek (Réthei Prikkel: 388, Implom 1952).

A t röm-f elnevezés el fordul Arany János 1852 októberében, költ társához, Tompa Mihályhoz írt levelében is el fordul: „No de ecsém! nincs még épen vége a világnak; várt leány várat nyer, t röm-f vel orvosoljuk a bajt, nohabár, a nagy lány szava szerint: könny a fonás, de nehéz a várakozás”.

A gyógyító tanácsok már Kriza János székely népköltési gy j-teményében is megtalálhatók: *Annak az az urussága, hogy kösd bé t röm-f vel s jajlapival* (1863: 356, 1975: 289, idézi Szinnyi is, 1901: 831). Horváth István Magyarózdról kétféleképpen is közöl egy szó-lásszer változatot: *Tégy rá türemfüvet, jajlevelet, ha fáj* (1980: 350) és *türemfüvet s jajlövölöt tégy rá* ‘viseld türelemmel a fájdalmat’ (1980: 508).

A *lapi* a székely nyelvjárásokban a *levél* megfelel je (Kriza: 441); a *-f*, *-levél*, *-lapi* utótagú szóösszetételek pedig gyakran használatosak gyógyító és egyéb növények jelölésére. A *f* és a *lapi* kategóriák egyébként csak ideális esetben egymást kölcsönösen kizáróak, például a *Plantago*-nem különböző fajai elnevezéseként Erdélyben egyaránt használatos az *útif* és az *útilapi* (Szabó és Péntek 1976: 73–74).

Gencsy István Gyergyóból a betegekr l szólva a következ ket is megemlíti (1905: 324): „Ezek között található azok a nagy-nagy betegek, akik *olyan betegek, hogy százfélét is megésznek* (csúfolás arra, aki tetteti magát). Ilyen beteg az

Oláfáta – fáj a háta.

Méggógyiccsa – mogyorófa páca.

Sikeresebb orvosság a *türömfü* és *jajlapi* (tréfásan mondják annak, aki nem beteg). S ha az se használna, akkor valóban hozni kell

Doktort, papot

S ha nem j , egy nagy szalmakalapot

(ez is tréfás mondás).”

A t römfüves–jajlapis gyógyító tanácsok a (népi) orvoslás parodizálása mellett a népi betegségezmlélet és gyógyító gyakorlat alábbi alapvet en fontos elemeit tükrözik: (1) a betegségek tipikusan (de nem okvetlenül) fájdalommal járnak, (2) erre válasz lehet (a) kifejezésük, tipikusan a jajgatás, (b) néma t rés, (3) a betegségeket tipikusan (de nem okvetlenül) növényvel gyógyítják. Ezen utóbbi mozzanatról Berde Károly is megemlékezett: „A phytotherapia dia-

dalául kell elkönyvelni, hogy a nép arra a betegségre és fájdalomra, amire nem sikerül orvosságot lennie és egyszer en elviselend nek nyilvánítja, szintén csak 'növényt' rendel, ha ezzel képletesen csak az elt rést kívánja is a betegnek tanácsolni" (1940: 147).

Végezetül pedig egy tréfás, minden lehetséges orvosság végigpróbálását parodizáló tanács Kriza (1873) háromszéki gy jtéséb l (hasonlót maga is többet közölt, például 1975: 303; ugyanezt közli még Szeremlei 1942: 70–71 és az Utunk Évkönyv 1980: 11; *belezn* 'szövési hiba, elszakadt hosszanti szál üres nyoma a vászonban', *pallag* 'parlag'):

*„Fogfájás ellen urusság
A kinek a foga fáj,
Nem kell egyéb urusság,
Nagy sült lúd, meleg máj,
Feln tt fának tetejibe z d füvet,
Tinótáncot, lórugá ,
Hódos kossó sikótá ,
Mázás kemence sirá ,
Hót malom zugását,
Essze kell szedni,
Mozsárba kell tenni,
Jól meg kell törni,
Fog udvába tenni.
Ha használ, használ,
Ha nem használ, menny a választott hejyre,
Ott találsz egy embert,
Felesége Lukács,
Maga Guia Tamás,
Jár kurta beleznába,
Övedzik hót pallagba,
Ott vagyon egy fa,
A kapun kiv l, az ajtón belül,
Világtalan szilvafa,
Ezen terem a türömf ,
Ebb l n ki a jaj-lapi,
S ha én elégre nem tuttalak taníttani
A többre tanítt.”*

Irodalom

- Arany János: Levelezése író-barátaival. I. kötet. Bp.: Ráth Mór 1888.
- Berde Károly: A magyar nép dermatológiája. A b r és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 1940.
- Gencsy István: „A gyergyói nyelvjárás.” Magyar Nyelv r 34(1905)2: 80–86, 4: 188–195, 5: 258–268, 6: 321–9.
- Heged s Lajos: „Adalékok a nyelvi tabu és névmágia kérdéséhez.” Magyar Nyelv r 80(1956)1: 101–113.
- Horváth István: Magyarózdi toronyalja. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Bp.: Magyar Helikon 1980. (Els kiadás: Kolozsvár: Dacia 1970.)
- Implor József: „T römölaj.” Magyar Nyelv 48(1952)1–4: 208–9.
- Kriza János: Vadrózsák. Székely népköltési gy jtemény. Kolozsvár: Stein János 1863. Bukarest: Kriterion 1975.
- : „Fogfájás ellen urusság. (Háromszéki tájejtés szerint.)” Magyar Nyelv r 2(1873)4: 174–5.
- Oláh Andor: „F be-fába az orvosság!” (Békés megyei népi orvoslás.) I. kötet. A mirigy hét lánya, hét fia és hetvenhét unokája. (A népi orvoslás értelmezése, jellemzése.) II. Adat-tár. Egészség, betegség, gyógyítás. Szeged: Békés megyei Tanács V. B. Tudományos Koordinációs Szakbizottság 1985.
- Péntek János: „T römfi és jajlevél.” Korunk 40(1981)10: 769–771.
- Réthei Prikkel Marián: „A régi magyar tréfaszók.” Magyar Nyelv 3(1907)7: 289–301, 8: 337–344, 9: 385–395.
- Szabó Attila és Péntek János: Ezerjóf . Etnobotanikai útmutató. Bukarest: Kriterion 1976.
- Szeremlei László (= Gaál Gábor), szerk.: Tréfas és csúfolódó erdélyi népköltészet. Kolozsvár: Lepage Lajos 1942.
- Szinnyei József: Magyar tájszótár. Bp.: Hornyánszky 1: A–Ny 1893, 2: O–Zs 1901.
- Zlinszky Aladár: Az eufémizmus. Bp.: Magyar Tudományos Akadémia 1931.

Adalékok a népi dermatológiához

1940-ben Berde Károly kit n összefoglalást publikált a magyar népi orvoslás egyik leghálásabb területér l, a népi dermatológiáról, amelyben sikerült az akkor rendelkezésre álló adatok legjelent sebb részét rendszereznie és felsorakoztatnia. Azóta, hála a gy jt k szorgalmának, a hozzáférhet adatok száma akkorára rüg, hogy gondolni sem lehet hasonló részletesség részmonográfia megírására. Az utóbbi id kben publikáltak ugyan a magyar népi gyógyászat köréb l kit n tájmonográfiát (például Vasas 1985, Kótyuk 2000), s t házagptól általános összefoglalásokat is (Oláh 1986, Hoppál 1990), azonban ezek minden kiválóságuk ellenére nem érik el Berde könyvének részletességét, adatgazdagságát. Az alábbiakban Berde kiegészítéseképpen, különösen a *falat*, *fiŋk*, *ebfiŋg* stb. néven nevezett betegségegységre vonatkozóan próbálok meg rendszerezni elszórt újabb adatokat.

Berde (1940: 195) megfigyelése szerint is nagy nyelvjárási variáció van, számos, nyelvjárásonként különböz elnevezés létezik azon betegségegység megnevezésére, amelyet tudományosan így ír le: „Fájdalmas pattanás, aphta a nyelven, vagy a szájpadráson, stomatitis, esetleg soor.” E nyelvjárási szinonimák vagy heteronimák, talán a legszerencsésebb m szóval tautonimák, Berde jegyzékében a következők: *fiŋk* (Szabolcs megye), *éposz* (Sámod, Baranya megye), *falat* (Erdély), *fiŋg*, *pinke* (Vas megye), *píp* (tréfás, Erdély), *zsébre* (Szarvas), *zsebra* (Abaúj). Berde összefoglalása óta, hála számos gy jtésnek és kiváltképpen Pócs Éva ráolvasás gy jteményeinek (1985, röviden 1986: 24, 216), az *Új Magyar Tájszótár* megjelent kötetek (L rinczy, szerk., 1979, 1988, 1992), valamint Beke Ödön (1939: 49, 1962: 108) és Mokány Sándor (1980: 12–17) összegzéseinek (az adatok többségét t lük, másodkézb l vettem), az említett betegség elnevezéseir l lényegesen részletesebb képet lehet alkotni. Ezt kísérlem meg a továbbiakban, a rendelkezésre álló anyag legjelent sebb részének rendezésével. Mindenekel tt a betegség elnevezéseit tárgyalom, az eredetére vonatkozó elképzelésekre, a leküzdését célzó eljárásokra (különösen a ráolvasásokra) csak alkalmanként térek ki. (Például a ráolvasásokat f leg akkor közlöm, ha azok nem szerepelnek Pócs Éva nagyobbik ráolvasás gy jteményében.) A helységne-

veket Pócs Évát követve (1985: 641), az 1913-as vármegyebeosztás szerint adom meg, a gy jt k nevét többnyire elhagytam.

Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „Babonaszótára” adaptációjában ez áll. „Az ebfing, másként fink , éposz, papfalat, kellemetlen és fájdalmas pattanás. Azok nyelvén támad, akiket megszólaltak, akikt l rosszat beszéltek. Igaz, a baj áttehet annak a nyelvére, aki rossz beszédjével okozta: a beteg köpjön a földre, és a köpést t vel szűrja át. Visszaháríthatod a pattanást úgy is, hogy a zsebkendőre csombékot kötsz, háromszor a t zbe köpsz, s a csomót megszurkálod t vel, mondván: *Úgy égjen annak [mármint a megrontónak] a nyelve, mint a t z!* De szokás egyszer en elküldeni is a kis ebfingot – háromszor a földre köpve megfelelő mondóka kíséretében – a házhoz, toronyhoz, a papné vagy a cigányasszony fenekére” (Fazakas és Székely 1990: 204).

Az els komolyabb problémát a betegségesség elhatárolása jelenti. Hasonló probléma természetesen más, egyszer bbnek látszó esetekben is jelentkezik, így például a magyar köznyelvi *fekély* szó székely nyelvjárási változatainak, a *fököny* (Háromszék m.), *fökön* vagy *fököm* (mindkett Csík m.) szónak a jelentése ‘szemölcs’ (Beke 1962: 109; hasonlóan: Szinnyi 1893: 560, Berde 1940: 193, 197–202, 268, L rinczy, szerk., 1988: 325–6).

A magyar népi gyógyászatban az *ebfing*, *falat* stb. néven nevezett betegségéséget gyakran csak igen általánosan nevezik meg (például *dudor*, *hólyag*, *kelés*, *pattanás*, *penész*, több helyen, több alakváltozattal; ezen általános megnevezések némelyikének ide vételét nem láttam kell képpen indokoltnak), gyakran összekapcsolják többnyire önállóan számon tartott más betegségességégekkel, így gyakorta a *zsebre* nev vel vagy esetleg a *tyúkesség* nev vel (Farkas 1968: 155).

A betegség megnevezésére gyakran egy helyen is több szó használatos. Például már Sass János közlése (1874: 88, idézik még Szinnyi, 1893: 449, és Mokány, 1980: 13, is) szerint Kemenesalján (Vas m.): „*Pinke*: kis kelevény a nyelven (más néven *ebfing*).” Hasonlóképpen Szeged vidékén, Tápén egyaránt használatosak az *ebfing*, *finghólyag*, *hórpenész* elnevezések (Bálint 1957, 1980: 169), a közeli Hódmez vásárhelyen pedig a *fin*, *fing*, *pünk* terminusok.

Beke (1939: 49 és 1962: 108) megemlíti azt a különös jelenséget, hogy ugyanarra a betegségekre használnak két nevet, egyet közönségesen, egy másikat ráolvasásban. Musits Jen közlése szerint Rábagyarmaton (Vas m.) „*pénész* a neve, de ráolvasásban háromszor ezt ismétlik: *ebfing a nyelvemén, mind a torom gombgya.*” Lovászpatonán (Bakonyalja, Veszprém m.) elnevezése *huólag*, de rá-

olvasásban „*ëpfink kü t a nyëevemën, ha kü t, ma kü t, ma ëevesszën*” (mindkett t Beke idézi). Hasonló jellegzetesség figyelhet meg Makay Béla és Kiss József új szatmári gy jtésében is (itt *hólyag* és *pinty* a két elnevezés): „Ha bármi oknál fogva hólyag n tt a nyelvemre, a következ kis mondókát mondtuk el párbeszédés formában:

- *Pinty n tt a nyelvemre!*
- *Ha k tt?*
- *Ma k tt.*
- *Holnapra olyan legyen, mint a szomszédasszonyunk segge!*
- *Pfüh, pfüh* (köpdösnek), *inkább müljön el!*

Magamról tudom, hogy ha ezt megcsináltuk, akkor el is múlt” (1988: 48). Ugyancsak *hólyag* és *fink* a kétféle elnevezés Gyomaendr dön (Békés m.; Hornokné é. n. 63).

A betegség elleni ráolvasásokban a *fene*, *frász* és hasonló általános betegségokozó-elnevezések is el fordulhatnak. Ipolytólgyesen (Hont m.) a hiedelem szerint „Attól lett pattanása, hogy megszólták, ezért ezt kell mondani: *A fene egye meg, aki szólt!*” (Pócs 1985: 567). Forrón (Abaúj-Torna m.) a nyelven kelt pattanás gyógyításának egyik módja a következ : „Nyelvét háromszor t vel szurkálja, háromszor t zbe köpjön és csombékot kötve a nyakán (fején) lév kend re (amivel mintegy jelképesen a megrontó nyelvére köti a csombékot) mondja: *Fráz fogja meg a nyelvedet, ha nem tudsz tülem pihenni.* Akkor a megrontó megkapja a bajt” (Vajkai-Wagenhuber 1937: 147, idézi Berde, 1940: 196, és Pócs, 1985: 567).

Mokány Sándor páratlan változatosságot regisztráló gy jtése (1980: 12–13, 16) szerint az alábbi kárpátaljai magyar helységeken a „nyelven keletkezett kis fájdalmas pattanás; herpes lingualis” megnevezései a következ k (adathalmazát magam rendeztem): 1 *cinke*, 2 *e ng*, 3 *efing*, 4 *epfing*, 5 *falatka*, 6 *fikhóujuk*, 7 *fink ü*, 8 *fink üke*, 9 *fünk ü*, 10 *hóujag*, 11 *hóujig*, 12 *k üfing*, 13 *pénk ü*, 14 *pinke*, 15 *pink ü*, 16 *pinty üke*, 17 *pinyk ü*, 18 *pinyty ü*, 19 *pinyty üke*, 20 *pinytyüke*; Almás (Fert salmás) 2, Badaló 19, Barkaszó 4, 10, Bályu 7, Bereg (Nagybereg) 18, 19, Beregrákos 15, 17, Csongor 7, 9, 11, Dercen 7, 12, Fornos 9, Gát 20, Halábor 1, 7, 14, Izsnyéte 7, 19, Jánosi (Makkosjánosi) 7, 8, 15, Kiscej c 3, 6, 7, Nagydobrony 19, Rafajnaújfaló 7, 9, Rát 3 (ez Kótyuk 2000 nyomán), Salánk 18, Szernye 7, Técs 5, Vári 7, 13, 16, Zápsszony 17. (Többségük az egykori Bereg megyében található; kivételek: Fert salmás Ugocsa m., Kiscej c és Rát Ung m., Salánk Ugocsa m., Técs Máramaros m.)

Mokány gy jtésének külön érdekessége, hogy két madárnév is el fordul: a *cinke* (1) és a *pinty* vagy *pinty ke* nyelvjárási változatai (16–20). Mokány ezeket népetimológia révén keletkezetteknek tartja (madárnévb l, több más állatnévvel ellentétben, a magyarban nem is igen lesz betegségnév), amelyek ilyesféle sorrendben alakulhattak ki: 14 → 1, illetve 15 → 17 → 18 → 19 (1980: 13).

A némelyik változatban el forduló *-k* utótagot Mokány a következőképpen magyarázza: a ráolvasás „*fin(k) k tt* ‘fing kelt, keletkezett’ gyorsan pergetett kezd szavaiból rántódott össze *fink t alakká, majd az összetétel elhomályosulásával a *t* mássalhangzó tárgyagnak fogták fel, s a nyelvérzék elvonta a *fink* alakot. Ebb l fejl dött a labiális illeszkedés hatására a *fünk ü*. A *pink ü* viszont vagy a *fink ü*-b l alakult finomkodó (eufémizmus) szándékkal (vö. Tecs : *pingottál?* ‘fingottál’), vagy pedig meg rzött régiség” (1980: 13; legutolsó javaslata kevésbé valószínű).

Mokány három párbeszédés ráolvasást is közöl saját gy jtéséb l (1980: 13; érdekes, hogy az elnevezések inkább különböznek, mint a szövegek).

Beregrákosról:

- *Pink ü k ütt a nyelvemen.*
- *Ha* (‘mikor’) *k ütt?*
- *Ma k ütt. Hóunapra ojan legyen, mint a Dávid néne ületi.*
- *Phü, phü* (köpnek), *inkább vesszen el.*

Váriból:

- *Pinty üke n ütt a nyelvemre.*
- *Ha k ütt?*
- *Ma k ütt.*
- *Hóunapra ojan legyen, mint a tehén feneke* (vagy *segge*).

Szernyér l:

- *Fink ü n ütt a nyelveden? Ha k ütt?*
- *Ma k ütt?*
- *Hóunapra ojan legyen, mint a Drótos* (személynév) *tóki. Még annál is nagyobb. Phü, phü, inkább vesszen* (vagy *mujjon*) *el.*

E párbeszédés ráolvasástípus különböz változatai meglehetősen elterjedtek magyar nyelvterületen, els sorban a Szlavóniától a Tiszántúlon át Beregig húzódó sávban (Pócs 1985: 208–214). A nem párbeszédés változatok még elterjedtebbek, például a rábaközi Mihályiban (Sopron m.) is: „*Ha kigyütt az épfig, esz köllött mondanyi: épfig kiét a nyiévemén, ha kiét, ma kiét, ma Övesszén*” (Kiss 1979: 31).

A ráolvasások megszerkesztésére helyenként bonyolult szabályokat állítottak fel; ilyent közöl Luby Margit Matolcs vidékér l (Szatmár m.). „A nyelven n tt pattanás neve fink . Ezt elmulasztja a következ versike:

*Fink k tt a nyelvemen,
Ha k tt, ma k tt,
Holnapra olyan legyen, mint egy cipó,
inkább vesszen el.*

A két utolsó sor közt háromszor köpni kell, így: phü, phü, phü. Ezt a verset háromszor kell elmondani – fokozva. Vagyis mindig valami nagyobbhoz kell mérni a fink nagyságát. Pl. másodsor a szomszédasszony fenekéhez, harmadszor a házhoz, toronyhoz, ki hogy. F , hogy minden esetben máshonnan vegyék a hasonlatot” (1936: 22–23, idézik Berde 1940: 196 és Pócs 1985: 210–211 is).

A továbbiakban sorra veszem az idáig ismeretes megnevezés típusokat, mégpedig úgy, hogy az egymáshoz keresztül-kasul kapcsolódó okokra, gyógy módokra stb. vonatkozó adatokat az elnevezések ábécérendjében közlöm. Nem térek ki viszont az olyan viszonylag új kelet jövevényszókra, mint például a románból (nyelvjárási *fiCete*, többesben *fiCetele*) vett *fi yil* Sófálván (Beszterce-Naszód m.; Nagy 1984: 323) és a magyarországi nemzetiségek elnevezéseire, amilyen például a bátyai (Bács-Kiskun m.) horvátban a *já yerica* ‘gyik’ (Fehér 1975: 132, 147, itt a magyarhoz hasonló párbeszédés ráolvasások is találhatóak). Igyekeztem az adatokat úgy felsorakoztatni, hogy más, nem nyelvészeti szempontból relevánsnak bizonyuló aspektusok se sikkadjanak el, és az anyag eltér szempontból (például betegségek szerint) is átrendezhet legyen. A megnevezéstípusok a következők: 1. CINKE, 2. EBFING, 3. EBPOSZ, 4. FALAT, 5. FING, 6. FINGHÓLYAG, 7. HÓLYAG, 8. HÖRPENCZS, 9. K FING, 10. PAFPALAT, 11. PATTANÁS, 12. PENÉSZ, 13. PENÉSZHÓLYAG, 14. PINK, 15. PÍP, 16. POSZ, 17. SÖMÖR, 18. ZSÉBRE, 19. ZSIKORA. Különösen 2, 5 és 14 esetében van rengeteg, feltehetően eufémisztikus okból is torzult alakváltozat. Az önállóan is el forduló *fin*g és *posz* elé kerül *eb-* el tag, valamint a *papfalat* szó *pap-* el tagja egyaránt „tréfás, gúnyos lekicsinylést, megvetést fejeznek ki” (Mokány 1980: 16). Szólásokban és összetételek el tagjaként mind az *eb*, mind a *pap* meglehetősen gyakoriak (O. Nagy 1982: 160–2 és 540–5). Ugyancsak az *eb-* el tag fordul el a székeley nyelvjárásokból ismert *ebsemereg* ‘viszket b rkiütés’ népi betegség-névben (Szinyei 1893: 450, L rinczy, szerk., 1988: 10).

1. CINKE: csak Mokány Sándor már idézett gy jtéséb l ismeretes betegségneként. Az magyarázata szerint tulajdonképpen a *pink(e)*, s t végs soron a *fi*ngalakváltozatának tekinthet . Valamelyest kapcsolódik ide, hogy ugyanez a madárnév szerepel a *cinkét/cinegét fog az orra* kifejezésben, amit a hidegt l kipirosodott orra mondanak (O. Nagy 1982: 116).

2. EBFING: sok változatban fordul el és magyar nyelvterületen talán a legelterjedtebb.

2.A.: *ebfi*ng (Kemenesalja (Vas m., Sass 1874), Csákánydoroszló (Vas m.), Sopron, Szarvas (Békés m.; Beke 1939: 49, 1962: 108), Szeremle (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.), Doroszló (Bács-Bodrog m.; Pócs 1985: 207), Kisbodak (Moson m.), Mez lak (Veszprém m.), Csempezkopács (Vas m.; Pócs 1985: 208), Méra (Abaúj-Torna m.), Porcsalma (Szatmár m.; Pócs 1985: 209), Öcsöd (Békés m.; Pócs 1985: 210, L rinczy, szerk., 1988: 9), Fels r (Vas m.), Kisvárd (Szabolcs m.), Tiszabездéd (Szabolcs m.), Sopron m. (L rinczy, szerk., 1988: 9).

Oláh Andor (1986: 61) a szél okozta b rbetegségek kapcsán emlékezik meg az *ebfi*ngról és fejtegetéseit kiegészíti egy általa gy jtött, Pócs Éva (1985: 29) által is idézett sarkadi (Békés m.) ráolvasással. „A nyelv piros pattanását *ebfi*ngnak nevezik. Bizonyára azért, mert valamikor valamiféle boszorkányszélb l származtatták. Mai ráolvasása is oda küldi vissza, ahonnan valamikor eredeztethették: a boszorkány alfelébe. Gyógyításakor a beteg, felkért társával, ilyen betanult párbeszédet folytat:

– *Fing k tt a nyelvemen.*

– *Ha k tt? (Mikor keletkezett?)*

– *Ma k tt.*

– *Olyan legyen, mint a T.-né (haragosa nevét mondja) segge.*”

Érdekes módon itt is a betegség neveként *ebfi*ng szerepel, míg a ráolvasásban a *fi*ng fordul el .

Igényesebb gy jtésekben *ebfi*ng is szerepel: Tápé, Szeged vidéke (Csongrád m.; Bálint 1980: 169), Kisdörgicse (Zala m.; L rinczy, szerk., 1988: 9).

2.B.: *epfi*ng Lovászpato (Bakonyalja, Veszprém m.; L rinczy, szerk., 1988: 9), Misztótfalu (Szatmár m.; Mokány 1980: 13). Igényesebb gy jtésekben *epfi*ng is szerepel: Fels r (Vas m.; Imre 1973: 50), Mihályi (Sopron m.; Kiss 1979: 31).

2.C.: *efink ü (efink ü k ütt a nyelvemre)* Gacsály (Szatmár m.; L rinczy, szerk., 1988: 9, Mokány 1980: 13; ugyanitt a *cinke* nyelvjárási változata *cinke ü*, L rinczy, szerk., 1979: 706).

2.D.: *e ng*Tiszasas (Jász-Nagykun-Szolnok m.; Pócs 1985: 210), Zétény (Borsod-Abaúj-Zemplén m.; Pócs 1985: 214).

2.E.: *efing* Hirip (Szatmár m.; Mokány 1980: 13), Szamoshát (Cs ry 1935: 185, Mokány 1980: 13, Pócs 1985: 211). Kótyuk Erzsébet közlése Rátról a következő: „A nyelv leggyakoribb betegsége az *efing*, amely hitük szerint *attúl vót, hogy kinevette a másikat, mikor az hangosan durrantott. Ha ijenkor gyorsan hármat a f dre köp, akkor nem kípz dik ki a nyelvín.* Az *efing* gyógyítása párbeszédese formában történt.

Beteg: – *Efing van a nyelvemen.*

Gyógyító: – *Ha k tt, ma k tt, hónapra ojan legyen, mint a Teru Juli segge!* (kövér cigányasszony)

Beteg: – *Phü, phü, ragaggyon rá!* (...)

Az áthárító ráolvasás mellett ismert egy másik változat is:

– *Efing van a nyelvemen.*

– *Ha k tt, ma k tt, hónapra ojan legyen, mint a Tisza vize!*

– *Phü, phü, mossza le!* (...)

A ráolvasó szöveget háromszor ismételték. A fájó hólyagocskát *pezsg vel* vagy mézzel kenték. Egyesek véleménye szerint, az *efing gyomorrontá ül jön*, mások szerint *tüzes masinára* (t zhely) vagy *tüzbe köpött, attul hójagos a nyelve.* Úgy hitték, *hogy aki a nyelvível vítkezik, csunyát mond, az a másvilágon a pokolba tüzes tányírt fog nyalni*” (Kótyuk 2000: 66–67).

2.F.: *efüny* Mogyoróska (Abaúj-Torna m.; Pócs 1985: 208).

2.G.: *epping* Nagybozsva (Abaúj-Torna m.; Pócs 1985: 212).

Két változat is el fordulhat egy helyen, például Nagyszalontán (Bihar m.) *ébfing* és *ébfink* (L rinczy, szerk., 1988: 9).

3. EBPOSZ: csak *éposz* alakváltozattal Sámodon (Baranya m., Berze Nagy 1940, 3: 261) és egyáltalán az Ormányságban (Kis és Keresztes 1952: 111; továbbá Mokány 1980: 13, és L rinczy, szerk., 1988: 9). Beke Ödön szerint az *éposz* „elhomályosult összetétel, melynek

els tagja az *eb* szó, a második pedig a *posz* ‘crepitus, pedor’,” amely „a pöfeteggomba nevében sok helyt szerepel” (1962: 108). Hasonló értelmezés található már egy évtizeddel korábban az Ormánysági Szótárban is, ahol szintén *éposz* ‘ebfing: hólyag a nyelven’ (pl. *Éposz k tt a nyÖvemön*, Kiss és Keresztes 1952: 111) és *posz* (1) ‘belsőszel, fing’, (2) ‘hólyag a nyelven’ (pl. *Minek nevetőt ki? Maj posz n a nyÖvedön*, ha valaki kinevet, annak ebposz kel a nyelven, 1952: 443). Hogy az *ebposz* és az *ebfing* egyaránt lehetnek a betegség nevei, az is megerősíti, hogy a pöfeteggombák népies nevei között a *lóposz* és *lófing* egyaránt szerepelnek (Gregor 1973: 27).

Berze Nagy János 1934-es gyjtése szerint Sámodon egy egyébként az *árpa* nevű szembetegség gyógyítására hivatott ráolvasó formula használatos *éposz* ellen, különös kísérő cselekménnyel: „Ha valakinek a nyelven *éposz* (pattanás) van, akkor háromszor a fogával meg kell keríteni azt a helyet és utána azt kell mondani: *Ha még egyszer itt talállak, lészarlak*. Akkor elmúlik” (1940, 3: 261; idézi Berde, 1940: 195, és Pócs, 1985: 202).

4. FALAT: a *falat* és kicsinyítőkép *s falatka* változatok Erdélyben, valamint Moldvában és a bukovinai székelyeknél a legáltalánosabban (Szinyei 1893: 537, Pócs 1985: 38, 124–6, L. rinczy, szerk., 1988: 262). Nagyjából egybeesik ezzel az elterjedéssel egy ráolvasástípus is (Pócs 1985: 124–6), amelyet már Kriza János is közölt (1975: 315): „Falat kele nyelvemre, ha kele, ma kele, pthi! pthi! ragadjon a királybíróné seggére. (Avégett mondják, hogy meneküljenek a nyelvkelést l.)” Édesapám, dr. Kicsi Sándor közlése szerint a Háromszék megyei Dálnokban a 20. század első felében hasonló mondóka volt használatos (a *szökik* a székely nyelvjárásokban általában ‘ugrik’ jelentés):

Ha kele, ma kele,
Falatka lett a nyelvemre.
Szökjék a pap seggére.
Phő, phő, phő (hármat köptek utána).

Berde saját gyjtéséből való a következő ráolvasás (1940: 195): „Nagyenyeden a tőzbe vagy izzó parázsra kell köpni háromszor, ezt mondva:

Falat n tt a nyelvemre,
N jjön a papné seggére!”

Jankó Jánostól pedig ezt idézi: „Aranyosszéken, ha az ember nyelvére falat szökik, ezzel a mondással kezelik:

Phi, falat költ a nyelvemre.

Ma költ.

Holnap költ.

Ragadjon a papné seggére”

(1940: 195, ez utóbbit közli Pócs is, 1985: 125).

Gub Jen szerint a Sóvidéken a mondóka *Falat n tt a nyelvemre, ragadjon a papné seggére*, egyébként pedig a falat ellenszerűl tárkonyt fogyasztanak (2001: 13).

Vasas Samu 1970-es évekbeli kalotaszegi gy jtését összegz monográfiájában „Falat a nyelven” címszó alatt a betegségjegységre vonatkozó adatait a következ képpen közli: „Megjelenését véletlenszer nek tartják. *Elégette a nyelve hegyit; Megszúrta valamivel; Megharapta a nyelvét, magot ett és reáragadt a nyelvire* – mondogatják. A fogyasztott étellel alig hozzák összefüggésbe, inkább valamilyen sérülésben vélik felfedezni az okát, bár azt is tudják, hogy egyik emberr l könnyen átragad a másokra. *Ha egymás után többen beleharaptunk az almába, azt mondtuk: pfü, pfü, falás ne n jön a nyelvvedre*” (Jákótelke).

Vidékszerte elterjedt naiv orvoslási próbálkozás volt, hogy ha valakinek falat n tt a nyelvére, háromszor vagy – ha erre sem múltott el – kilencszer meszes falat kellett nyalnia. Kiskapuson sót tettek a nyelve hegyére, és a süt kemence oldalához nyomták háromszor. Farnason azt tartották, hogy ha valaki a nyelve hegyére kenyeret tesz, *megkeresztezi és kidobja a kutyának, akkor a kutya megeszi ezt a falatot is*, s rövidesen elmúlik a nyelvrl.

Szinte minden falunak volt egy szövege, amelyet elköpdösés közben mondogattak, s amelyet a gyermekek már kicsi korukban megtanultak szüleikt l, nagyszüleikt l. Ezek a ráolvasásnak felfogható szövegek élénken élnek ma is a köztudatban. Körösf n így hangzik: *Phi, falatom neked adom, nem sajnálom*. Inaktelkén: *Tegnap faltam, ma kaptam, phi, phi, phi*. Itt azt tartják, hogy ráolvasással és elköpdöséssel csak akkor segíthet magán az ember, ha *mihelyt megérezte, hogy fáj, s van ott egy kis csög, rögtön elköpdösi*. Magyarvalkón az Erdély-szerte ismert ráolvasó mondókát már az eltávolítás hangsúlyozott követelése jellemzi. *Falat n tt a nyelvemre, ragadjon a papné seggére!*

„Saját bevallásuk szerint azonban a használt eljárásoknak csak a legritkábban volt meg az eredménye” (1985: 68–9). A betegség

gyógyításának legáltalánosabb módja az, hogy „Az illet nyelvvel megnyalta a meszes falat.” Emellett voltak szokásban ráolvasások is, például „Elköpdösi háromfelé, miközben mondja: *tegnap faltam, ma kaptam, phi, phi, phi*” (1985: 155).

Horváth István Magyarózdról (Alsó-Fehér m.) a kalotaszegi-ekhez hasonló gyógymódokat közölt (1980: 100). „A nyelv szélén képz dött fájdalmas dudorokat a homokkal kevert mésszel meszelt érdes fal megnyalásával és ráolvasással gyógyították. A ráolvasás (ma már nem használják) a következő képpen történt. A beteg, ahol többen voltak, elkezdte mondani:

*Akalam, bakalam,
falat lett a nyelvemre,
aki nem köpi,
ragaggyan a nyelvire*

– és háromszor kiköpött közben. Ha egyedül, magában volt, többször is megnyalta az érdes falat, miközben a következő ráolvasást suttogetta:

*Falat lett a nyelvemre,
ragaggyan a papné seggére.*

Az érdes fal megnyalása után, melyt l felszakadt a falat, magam is tapasztaltam, hogy rövid id után meggyógyult a nyelvem.”

Gazda Klára Esztelnekr l (Háromszék m.) az említett dálnokihoz hasonló ráolvasó mondókát közölt (1980: 188): „Akinék *falatka* lesz a nyelvére, így továbbítja másra:

*Hakele, makele,
Falatka lett a nyelvemre,
Szökjön a papné seggére!”*

Ennek érdekessége, hogy itt a *ha kele, ma kele* már egybemondva varázsigeszer , de még átlátható, s mintegy átmenetet képez a magyarózdi elhomályosult *akalam, bakalam* felé.

A mez ségi Detrehemtelepen (Torda-Aranyos m.) a következő t tartják a falatról: „Egy kis pattanás, akko lesz, ha az utolsó falat odaadad valakinek s sajnálod” (Keszeg 1981: 97).

Valamelyest, a betegség egyik vélt oka révén, ide is kapcsolható egy régi szólás: *Veszedelmes falat a nyelv* ‘sok bajt tud okozni a rágalmazás, pletyka’ (O. Nagy 1982: 194).

5. FING: több változatban is el fordul, a magyar nyelvterület keleti felén (Erdély kivételével) meglehetősen elterjedt típus.

5.A. *fiŋg* Tiszapolgár (Szabolcs m.), Mikepércs és Hajdúnánás (Hajdú m; Pócs, 1985: 212), Hódmez vásárhely (Csongrád m.), Balmazújváros (Hajdú m; L rinczy, szerk., 1988: 449).

5.B.: *fin* Nyírbátor (Szabolcs m.), Hódmez vásárhely (Csongrád m.; Pócs 1985: 209), Kunmadaras (Szolnok m.; Pócs 1985: 211), Hajdúnánás (Hajdú m.; *fin ke tt a nyelvén*, Mokány 1980: 13, Pócs 1985: 211, L rinczy, szerk., 1988: 449), Ajak (Szabolcs m.; Pócs 1985: 212), Sárrétudvari (Bihar m.; Pócs 1985: 214), palóc-ság, Heves m. (*fin k tt a nyelvemén*n, Beke 1939: 49, 1962: 108, Mokány 1980: 13, L rinczy, szerk., 1988: 449).

5.C.: *fink* Zagyvarékas (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.; Pócs 1985: 126), Sz Il sardó (Abaúj-Torna m.), Szatmár m. (Pócs 1985: 210), Aszaló (Abaúj-Torna m.; Pócs 1985: 208, 209), Nagykör és K - telek (Szolnok m.; Pócs 1985: 211), Nagybarca (Borsod m.; Pócs 1985: 214), Rimaszombat (Gömör és Kis-Hont m.), Mátraalja (Borsod m. északi része), Ózd (Borsod m.), Tizzasüly (Szolnok m.), Tunyogmatolcs (Szatmár m.), Beregrákos és Dercen (Bereg m.; L rinczy, szerk. 1988: 449). A *fink* változatot Beke (1939: 49 és 1962: 108) néhány fenti el fordulásán kívül még Endr d-Kondorostanyáról (Békés m.) is idézi (ezt támogatja Hornokné, é. n. 63, is) és hozzát teszi: „Rimaszombaton és Endr dön *fiŋgk* - nek is mondják, éreztetve az elhomályosult összetétel elemeit” (1939: 49). A *fiŋgk* ezzel szemben inkább népetimológia révén keletkezhetett (a *fiŋg* szóból és a ráolvasás *k tt* eleméb l), ahogy arra Mokány Sándor is rámutatott (1980: 13).

5.D.: *fiŋgk* (néhány *fink* alatt idézett helyen kívül) Sáta (Borsod m.; Pócs 1985: 214).

5.E.: *finnk* Boldva (Borsod m.; Pócs 1985: 208).

Két alakváltozat egyszerre több helyen is el fordulhat, például *fin* és *fiŋg* Hajdúnánáson és Hódmez vásárhelyen, *fink* és *fiŋgk* Rimaszombaton és Endr dön, *fin* és *fink* Sarkadon (Békés m.; Pócs 1985: 209, ugyaninnen Oláh már idézett adataiból a *fiŋg* és *ebfiŋg* is ismeretese), és Jászapátiban (Szolnok m.; Pócs 1985: 209, 212).

6. FINGHÓLYAG, Mokány (1980: 13) már idézett kisgej ci (Ung m.) adatán (*fikhóujuk*) kívül: *finghólyag* Szeged vidéke, Tápé (Bálint 1980: 169).

7. HÓLYAG: *hólyag* Nyírség (Pócs 1985: 213), Szatmár (Makay és Kiss 1988: 48), Csákánydoroszló (Vas m., Beke 1939: 49). Nagy József Bács megyei gy jtése szerint: „A kinek hólyag van a nyelvén, arra azt is mondják, hogy hazudott” (1896: 179). Egy másik vélt ok révén ide kapcsolódik egy Wlislöcki Henrikné által közölt hiedelem: „Ha kályhára köp az ember, hólyagok támadnak a nyelvén” (1896: 464). Gyomaendr dr l (Békés m.) való az alábbi közlés: „Mikor gyerekek voltunk, vót hogy hólyag lett a nyelvünkön. Amikor kimentünk nagyanyámmal a katlan elé, oszt mondtuk: – Fink ny tt a nyelvemen. – Hak ? – kérdi a nagyanyám. – Mak , mondom én. Akkor nagyanyám: – Olyan legyen, mint a Borcsa nénéd feneke. Erre én: – Pf , pf , inkább kiköpöm. Majd aztán elmúlt a hólyag” (Hornokné é. n. 63). Érdekes, hogy itt is két neve van a betegségnek, *hólyag* közönségesen és *fink* a ráolvasásban.

8. HÖRPECNS: *hörpecns* Tápé (Bálint 1980: 169, Pócs 1985: 213). Somogy megyében e szó jelentése ‘orr’ (L rinczy, szerk., 1988: 1017).

9. K FING: *k üfing*, csak Mokány már idézett gy jtéséb l ismeretes. (Nyilván 5. FING *finck* változata összetételeinek megcserélése.)

10. PAFPALAT: *papfalat*, Vajkai Aurél borsavölgyi gy jtése nyomán idézi Pócs (1985: 125) és Mokány (1980: 16). A ráolvasás abba a típusba tartozik, mint általában a *falat* elleniek (idézi Pócs, 1985: 125):

Phü, phü, phü,
papfalat n tt a nyelvemre,
phü, phü, phü,
hogy n jjön a papné seggüre.

Hernádvécsén (Abaúj-Torna m.) a *Elloptam a papnak a tepert jét* szólásnak az értelme ‘csupa var a szám’. A gy jt Vajkai magyarázatul hozzáf zi: „Valami története ennek is lehet, mert már másutt is el fordult: seb a szájon: paptól pörccöt lopott” (1937: 147). Utal itt Nagy József már idézett Bács megyei gy jtésére: „A kinek seb van

a száján, arra azt mondják, hogy a paptól pörcöt lopott” (1896: 98). A Csallóközben: „*pap-töpörty* : az ajak szélén támadt kipattogzás, a mely megszáradva töpörty höz hasonló” (Szinnyei József saját gyjtése, 1901: 206–7).

Farkas József mátészalkai (Szatmár m.) adatközl je, Bakos Ferenc az alábbiakat tartotta a *papfalat* nev betegségér l: „Hideglelést l vagy gyomorrontástól lehet megkapni. Azt szokták mondani, *Ellopta a paptól a tepert t vagy tyúkseggi n tt a szájára*. Úgy lehet meggyógyítani, hogy gabonavirággal fel kell füstölni a sebes részt, miközben a Miatyánkot háromszor el kell mondani” (1968: 155).

11. PATTANÁS. Vajkai Aurél forrói (Abaúj-Torna m.) gyjtéséb l származó recept szerint: „*Pattanás* a nyelven: nyalja az ablakot háromszor reggel, három napig” (1937: 147). Ugyancsak Vajkai hernádvécei gyjtése szerint (1937: 147, idézi Pócs, 1985: 71): „Akinek nyelvén pattanás van, csombékot köt zsebkend jére; azt t vel szurkálja; közben háromszor a t zbe köp, ezt mondva: *Úgy égjen annak a nyelv, mint ez a t z ég*. (U. i. attól lett pattanása, hogy valaki rosszat mondott róla.)” Maga a ráolvasás egyébként legkülönböz bb betegségek, rontás stb. ellen használatos általános típusba tartozik (Pócs 1985: 53–76). „Az rségben azt ajánlják: *ha megszóltak és pattanás támad nyelveden, szurkáld meg t vel a köt d madzagját, akkó a pattanás elmúlik a megszóló nyelvén pedig kiny l*” (Berde 1940: 196).

12. PENÉSZ: *pēnész* Rábagyarmaton (Vas m.; Beke 1939: 49).

13. PENÉSZHÓLYAG: *peniészhuólag* Zalabaksán (Zala m.; Beke 1939: 49).

14. PINK: változatai végs soron az 5. FING (talán eufemisztikus okokból is torzult) alakváltozatainak tekinthet k. Mokány már idézett gyjtésein (13–20. változatok) kívül is f leg az északkeleti nyelvterületen fordul el : *pink* Szakoly (Szatmár m.; Pócs 1985: 211), *pink* Nyíri (Abaúj-Torna m.; Pócs 1985: 213), Novajidrány (Abaúj-Torna m.; Pócs 1985: 214), *pinty* Tard (Borsod m.; Pócs 1985: 209), Alattyán (Szolnok m.; Pócs 1985: 211), *pünk* Hódmez vásárhely (Csongrád m.; L rinczy, szerk., 1988: 449). Tiszadorogmán (Borsod m.) két alakváltozat, *pink* és *pink* együtt fordul el (Pócs 1985: 208).

15. PÍP: mint Berde is említette, alkalmilag, tréfásan szerepelhet a tárgyalt betegség elnevezéseként. Számos magyar nyelvjárásban *píp*, *pip*, s t Szatmár megyében *pép* változatban: „szárnyasállat nyelvéen szomjúságtól támadt b rkeményedés” (Szinyeyi 1901: 152), *pípet kap* ‘gyötri a szomjúság’ (O. Nagy 1982: 152). Cs ry Bálint számos háti gy jtése szerint a *píp* „szomjúság miatt keletkez b rkeményedés a tyúk nyelvéen alul, (pips)”, például *pipja ereszkedik a tyúknak*. Cs ry még hozzáf zi: „Ha a tyúknak píjpa van, úgy gyógyítják, hogy *leveszik a píjját*, vagyis körömmel levakarják, a beteg tyúkkal megetetik s embernyálat eresztenek a szájába utána” (1936: 233). Vajkai Aurél Abaúj-Torna megyei gy jtése is egészen hasonló: „*Pi-piske, pipje* (Nagyida), *pipec* (Kassa) a tyúk nyelvéen, amit leszakítanak” (1937: 142).

16. POSZ: *posz*, e jelentésben az Ormányságból ismeretes, lásd 3. EBPOSZ alatt.

17. SÖMÖR: valószínű leg ennek alakváltozata a *sömöly* Kórógyon (Szerém m.). „Pattanás kelt a nagyobb gyerek nyelvéen, sömöly . Ilyenkor azt kell mondani: *Sömöly k t a nyelvemön*. A másik kérdezi: *Ha k t?* Felelet: *Ma k t*. Másik: *Ragadjon a szomszédod fenekére*” (Penavin 1975b: 107). Penavin Olga kórógyi szótárában a *sömöly* nem szerepel, a *sömör* pedig, nagyjából akárcsak a köznyelvben: ‘viszket kiütés’ (1978: 71). A kórógyi szótárban viszont a *szömöücsök* ‘szemölcs’, ‘bibircsók, kemény dudorodás a b r felszínén’ címszó alatt (1978: 108–9) található az alábbi adalék: „Ha valaki el akarja mulasztani a szemölcsöt, elmegy a bájoshoz. A beteg mondja: *Szömöücsök k t a nyelvemön*. A bájos kérdezi: *Ha k t?* A beteg felel: *Ma k t!* A bájos akkor mondja: *Ményén a Pöte Julis nyelvire!* Másodszor is ugyanígy beszélgetnek, de a végén a bájos más nevet mond, pl. *Ményén a Bacsó Julis nyelvire! (segíre)*. Harmadszor is megismétlik minden az utolsó mondat kivételével. Ismét más nevet mond a bájos, de ha el ször Julis keresztnévet említett, továbbra is ilyen keresztnév személyt kell említenie. Ha Mancsi névvel kezdte, azzal kell folytatnia. Ez után biztosan elmúlik!” Mindenesetre, Penavin adatai ha kissé talányosak is, minden bizonnyal hitelesek. El fordul még például Majosházáról (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) egy ráolvasásban egy *sömölytü* ‘bibircsók’ változat is (Pócs 1985: 240).

18. ZSÉBRE: egymástól függetlenül Beke (1939: 49) és Berde (1940: 195–6) is idekapcsolják a *zsébre* néven emlegetett betegségégséget,

mások, például Vajkai Aurél, Bálint Sándor, Pócs Éva és Kótyuk Erzsébet különválasztják. Szinnyi (1901: 1067) és Beke (1939) Szegedről és Hódmezővásárhelyről idézik a *zsébre* szót, 'apró fehér pattanások a szájbán (a nyelven, a szájpadról)', és a következő képzett melléknevet is közlik: *zsébrés* (Cegléd, Pest m.), *zsébrésés* (Hódmezővásárhely), *zsébrés* (Túrkeve), *zsebres* (Nagykunság). Pócs Éva számos külön *zsébre* elleni ráolvasást közöl: Ócsodáról (Békés m.; 1985: 47), Terbelédről és Csitárról (Nógrád m.), Ferencszállásról (Torontál m.), Mindszentről és Tápérről (Csongrád m.; 1985: 84), Felsőzsolcáról (Borsod m.; 1985: 207), Abaújvevcserről (Abaúj-Torna m.; 1985: 542) és *zsebró* ellenit Mátészalkáról (Szabolcs m.; 1985: 135–6). Galgahévízen (Pest-Pilis-Solt-Kiskun m.) viszont a *zsébre* ellen olyan ráolvasás használatos, amelyen típusú egyébként az *ebfing* stb. ellen (1985: 210):

„*Zsébre ny tt a nyelvemen.
Ha k tt, ma k tt, hónap k tt:
hónapután olyan legyen,
mint a (Vittor néni) segge.*”

Az egyértelmű összekapcsolás problematikus voltát jól szemléltetheti, hogy Berde M. Varga Róza nyomán egymás után említi az *ebfing* és a *zsébre* nevű betegségek helyi gyógymódjait Békés megyében. „Szarvas vidékén a következő ráolvasást ajánlják:

*Ebfing k tt a nyelvemen.
Holnap olyan nagy legyen,
Mint a cigányasszony segge!*

Ezután háromszor a földre kell köpni, mindháromszor más-más személy seggét emlegetni, amikor is azokra megy át a baj. Akinek zsébréje van, menjen tyúkúl alá három hajnalon és mondja:

*Szaladj zsébre,
Rád fosik a jérce.*

Vagy csináljon kilenc rongybabát, azok fejével törölje ki a száját, aztán tegye ket a keresztútra, hogy aki átlépi, arra ragadjon. Ott is tegye a babákat lehet legtehebb-ganajba” (1940: 195; hasonló ráolvasásokat idéz Pócs is, 1985: 47 és 210, szintén Varga Róza nyomán, Ócsöd megjelöléssel).

Bálint Sándor Szeged vidékéről külön tárgyalja az *ebfing*, fínghólyag, hörpencs betegségegységet (1980: 169) és külön a *zsébre* ('szájfájás a gyermekeknél') nevűt (1980: 185), hozzátéve, hogy „A felpattogzott szájú, nyelvgyerek *zsébrész*, a tápaiak ajkán *zsébrésés*.”

Berde (1940: 196) a *zsébre* kapcsán idézi Liszt Nándor Hajdú megyei (1906: 37) és Vajkai Aurél Abaúj-Torna megyei (1937: 146)

gy jtéseit. Vajkai Forrón és Hernádvécsén figyelt fel arra, hogy van ugyan külön *zsebra* (melléknévképz vel: *zsebrás*) és külön *zabola*, a két betegség azonban szorosan kapcsolódik. Valószínű, hogy itt a *zsebra* és a *zabola* részben fedik egymást, akárcsak másutt a *zsebre* és az *ebfing*. A *zabola*, *zabla*, *abla* országszerte 'szájszélfájás' (Szinyei 1901: 1027). A *zabola* (a már idézettek közül) külön szerepel Farkas József mátészalkai (1968: 157), Makay Béla és Kiss József szatmári (1988: 49), továbbá Keszeg Vilmos detrehemtelepi gy jtéseiben (1981: 98).

Greszné Czimmer Anna nemcsak a betegségre vonatkozó hiedelmet írta le (Gombos, Bács-bodrog m.), hanem frappáns magyarázatot is adott (1983: 241–2). „*Zsibrék*. A kisgyermek szájfájását nevezik így. Szinonimái tájszólásokban: *zsebre*, *fink*, *szikora*. Pásti Panna néni 9 tollsepr szála 9 babát csinált rongyból és a nap lenyugvása idején a gyermekkel kimegy a ganédomb mellé, a babákat beleszúrja, majd egyenként odaérinti ket a gyermek szája széléhez és a következő ráolvasó igékkel elküldi a betegséget: *Nap nyugtába, béka tójába, zsibrék a gané oldalába*. Ez a ráolvasó igen primitív globális betegségszemlélet tanúsága, mivel a természet jelenségei és a betegségi tünetek között összefüggést keres, egybefoglal olyan jelenségeket, amelyeknek természettanilag nincs közük egymáshoz. Ezen primitív szemlélet szerint a természet rendje az, hogy amikor a nap nyugodni megy, a béka ugyanakkor aludni megy a tóba, s akkor a betegség is *kell, hogy kövesse a rendet*, menjen el a gané oldalához. Hogy miért éppen oda? srégi fogás a betegségdemont valami undorítóval fenyegetni, amilyen pl. az ürülék vagy bizonyos testrészek. Ugyanez a motívum megtalálható a szájfájás más vidékeken való gyógyításában is. A zsibrék gyógyításához is hozzátartozik ezenkívül a megfelelő imádság, amely megemlékezik Krisztus utolsó szájfájásáról, amikor epével megittatták és a *zsibrék kihányta száját*. Az egyház által elismert szentírásokban nincs err l szó.”

Kótyuk Erzsébet idevágó ráti közlése a következő. „A csecsem k és a kisgyermek gyakran szenvedtek egy másik betegségt l is: (...) *amikor hójag van a szájába, zsebréje van. A nyelve annyira fáj, hogy a nyála fojlik. Nálunk vót egy öregasszony, a trágyadombra vitte a beteget, ugy tartották (...) Ki kellett tátani a száját, a salló vígít ugy megforgatta a szájába, valamit mondott, de nem árulta el soha senkinek (...) miúr kellett a trágyadombhoz menni, azt se mondta. Nagyon öreg asszony volt mán, én picit gyermek voltam. Ezt hallottam. hogy csinálták, de azt soha senkinek el nem árulta.* (...) Egyes adatközl k a szájpéneeszt

és a zsébrét azonos betegségnek tartották (2000: 48; Kótyuk további magyar összehasonlító adatokat is említ a zsébrér l).

19. ZSIKORA: a *szikora* csak Czimmer Anna el bb idézett gy jtéséb l ismeretes fenti jelentésében. Szinnyeinel (1901: 1074): *szikora* (Szatmár és Bereg m.) ‘töpörty ’, *zsigora* (Zilah, Székelyföld) ‘köszvény (különösen kutyáé, macskáé, de emberé is)’. Ami miatt még érdemes számon tartani, az a ‘tepert ’ jelentése (lásd 10. PAPPALAT alatt). A *szikora*, akárcsak a *zsébre* és változatai, a magyar nyelv azon szláv jövevényszavai közé tartozik, amelyeknek pontos származása még tisztázatlan.

Az els sorban a betegség elnevezéseit vizsgáló nyelvészek a betegség páratlanul változatos vélt okairól is megemlékeztek. Beke Ödön tudósítása szerint oka lehet, hogy valaki megrágalmazta (Csesztreg, Zala m.), amit Musits Jen közlése szerint Rábagyarmaton (Vas m.) így fejeztek ki: *rábeszéltek*. Szintén ez utóbbi helyen „Gyógyítására összetört sárgacukrot ruhában a nyelvre borítanak vagy kristálycukorral dörzsölik vagy *sárgopipitérre* (-rel) öblögetik” (idézi Beke 1939: 49). Csaba József közlése szerint „Csákánydoroszlón akkor kapják, ha esznek, s ezt végig nézi egy éhes kutya, s nem adunk neki egy falatot. *El lehet veszejtenyi*, ha egy darabka kenyeret háromszor végighúzunk a hólyagokon, s utána kankutyának adjuk. Más tanács szerint elmarad a hólyag, ha *az ümög gallygyát háromszor megharapjuk*” (idézi Beke 1939: 49).

Noga Tibor közlése szerint „A nógrádmegyei Nagyorosziban *zsébre* a pattanás, szintén megszólás következménye. Ki kell menni a trágyadombra, egy darab trágyát a kézbe venni, s a fájós nyelvre helyezve három napon át háromszor ezt a b vös ígét mondani: *Nap menjen nyugatra. Tyukok mennek délre. Zsébre menjen ganajra*” (idézi Beke 1939: 49).

Mokány Sándor (1980: 16) is sok adatot közöl a betegség vélt okairól (az utóbbi kett t saját gy jtéséb l): „amit a kutyának szántá, ne edd meg, mer e p f i n g ny l a nyelv ed en n!” (Kisdörgicse, Zala m.); „Ha valaki megeszi valakinek a falatját, falat n a nyelvére” (Borsavölgy, Vajkai Aurél gy jtése); „Falatka n ü tt a nyelv ed re, mer lekacaktad a f i n g o t” (Técs , Máramaros m.); „F i n k ü n tt a nyelv ed re, mer veszett kutya nyomába léptél” (Dercen, Bereg m.).

Bálint Sándor (adatai már a szegedi szótárában is megtalálhatók) az alábbiakat jegyezte fel Szeged vidékér l: „EBFING, másként *finghólyag, hörpencs*: nyelven támadt kis pattanás. *Tápaia*k szerint annak a nyelvén n l, aki nevetni kezd, amikor fingást hall. Úgy

műlik el, hogy a 'beteg' odaszól valakinek: *ebfing k tt a nyelvemön.* Erre azt kell felelni: *ha k tt, ma k tt. Hónap ragadjon a Kis Örsze seggire!* Mindig olyan személyre kell ragasztani, aki napnyugatra van t lük. Más, tápai eljárás szerint ezt kell mondani: *hörpencs ny tt a nyelvemön. Ha k , ma k , hónapra akkora lögyön, mint a Dóra Luca segge. P , p (köpködnek), mind ráragadjon!* Ezt háromszor kell elmondani, mindig más-más nagyfenek asszony nevének említésével.

Ferenczi János följegyzése szerint: ha megszóltak valahol, akkor támad a pattanás a nyelveden. Ilyenkor t vel szurkáld meg a köt d madzagát: a te pattanásod elműlik és megszólód nyelvén n ” (Bálint 1980: 169; Ferenczi szintén Szegeden gy jtött a 19. század második felében).

Az etnográfia pszichoanalitikus megközelítésének egyik leghálá-sabb témája az emberi test fent–lent tengelyen való, a végtagok és a testnyílások alapján meghatározott szimmetriája, amelyre maga Sigmund Freud is sokat hivatkozott. Orális–anális váltásokkal nemcsak az elnevezéseknél találkozunk (*falat* és *fang* egyaránt lehet ugyanannak a betegségnek a neve), hanem például a nyelven n tt *falatka* gyógyítása a Kakasdra (Tolna m.) telepített andrásfalvi (bukovinai) székelyeknél a következ : „Kenyérdarabbal megnyomkodták; a kenyeret a kutyának dobva ezt mondták: *Ragadjon a kutya szájára vaj a seggire*” (Pócs 1985: 38).

A fentiekben a magyar népi gyógyászat és ezen belül a népi dermatológia egy viszonylag apró, de regionális eltérései révén páratlanul változatos elnevezés- és hiedelemrendszerét próbáltam bemutatni. Az anyag feldolgozásának egy kezdeti fokáig igyekeztem eljutni: cé-lom az általam elérhet , lejegyzett, de átfogó rendszerbe még nem sorolt el fordulások regisztrálása volt. Adatgy jteményem számos érdekességet kínál a népnyelv bűvarainak, például számos (rész-ben eufémizmussal is magyarázható) alakváltozatot (különösen a 2. EBFING, 5. FING és 14. PINK típusoknál), néhány érdekes jelentés szerinti tájszót (például 1. CINKE, 4. FALAT, 5. FING, 16. POSZ alatt), több bizarrnak min síthet összetett szót (2. EBFING, 3. EBPOSZ, 6. FINGHÓLYAG, 9. K FING, 10. PAFALAT, 13. PENÉSZHÓLYAG alatt, s t a *fangk* is idesorolható) és néhány további valódi tájszót is. Külön érdekesség, hogy szórvá-nyosan a nyelvterület egészen távoli pontjain (Vas, Békés, Szatmár) ugyanarra a betegsére két nevet használnak, egyet közönségesen, egy másikat ráolvasásban. A meglehet sen tagolt elnevezésrendszer

magyarázata, a szóföldrajzi tanulságok levonása további, m vel des-történeti adalékokat is feldolgozó vizsgálatokat igényel. Például nem lehet véletlen, hogy az erdélyi (és moldvai, bukovinai) *falat*, *falatka*, s t *papfalat* változatok elterjedése nagyjából (de csak nagyjából) egy-beesik egy meghatározott ráolvasástípus elterjedésével.

Irodalom

- Bálint Sándor: Szegedi szótár 1–2. Bp.: Akadémiai 1957.
 –: A szögedi nemzet. A szegedi nagytáj népelete. Harmadik rész. Szeged 1980.
 A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 1978/79, 2.
- Beke Ödön: „Néhány magyar szó történetéhez.” Magyar Nyelv r 68(1939)4–6: 46–63.
 –: „Tajszómagyarázatok.” Magyar Nyelvjárások 8(1962)101–119.
- Berde Károly: A magyar nép dermatológiája. A b r és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban. Budapest: Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat 1940.
- Berze Nagy János: Baranya megyei néphagyományok 1–3. Pécs: Kultúra, Mayer A. Géza és társai 1940.
- Czimmer Anna, G.: „Babonák, ráolvasások. Adatok Gombos néprajzához” (1951).
 In: Jung Károly, szerk., Jugoszláviai magyar folklór. Újvidék: A Magyar Nyelv, Irodalom és Hungarológiai Kutatások Intézete 1983: 236–243.
- Cs ry Bálint: Szamosháti szótár. Bp.: Magyar Nyelvtudományi Társaság 1: A–K 1935, 2: L–Zs 1936.
- Farkas József: „Bakos Ferenc a mátészalkai parasztorvos.” A Nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve 10, 1968: 145–182.
- Fazakas István és Székely Sz. Magdolna: Igézet ne fogja... Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán. Bp.: Magvet 1990.
- Fehér Zoltán: Bátya néphite. Bp.: MTA Néprajzi Kutatócsoport 1975. (Folklór Archivum 3.)
- Gazda Klára: Gyermekvilág Esztelneken. Bukarest: Kriterion 1980.
- Gregor Ferenc: Magyar népi gombanevek. Bp.: Akadémiai 1973. (Nyelvtudományi Értekezések 80.)
- Gub Jen : Kertek, mez k természetett növényei a Sóvidéken. Sóvidéki etnobotanika. Székelyudvarhely: Erdélyi Gondolat 2001.
- Hoppál Mihály: „Népi gyógyítás.” In: Hoppál Mihály szerk.: Magyar néprajz VII. (Folklór 3.) Népszokás, néphit, népi vallásosság. Bp.: Akadémiai 1990: 693–724.
- Hornok Lajosné: Az endr di gyerek élete a századfordulón. Gyomaendr d: Honismereti Egyesület é. n. (Endr di Füzetek 1.)
- Horváth István: Magyarózdai toronyalja. Írói falurajz egy erdélyi magyar faluról. Bp.: Magyar Helikon 1980. (Kolozsvár: Dacia 1970.)
- Imre Samu: Fels ri tájsszótár. Bp.: Akadémiai 1973.
- Kálmány Lajos: „Összeférhetetlen táltosainkról.” Ethnographia 28(1917)46: 260–6.
- Keszeg Vilmos: „A mez ségi Detrehemtelep népi gyógyászata.” Népismereti dolgozatok. Bukarest: Kriterion 1981: 97–117.
- Kiss Géza és Keresztes Kálmán: Ormánysági szótár. Bp.: Akadémiai 1952.

- Kiss Jen : Mihályi tájszótár (Rábaköz). Bp.: Akadémiai 1979. (Nyelvtudományi Értekezések 103.)
- Kótyuk Erzsébet: A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban. Bp.: Osiris 2000.
- Kriza János: Vadrózsák. Székely népköltési gyűjtemény. Kolozsvár: Stein János 1863. Bukarest: Kriterion 1975.
- Liszt Nándor: Népies gyógyító-módok és babonák Hajdúvármegyében. Orvosethnographiai adatok. Debreczen: Hermann és Kronovitz 1906.
- Lőrinczy Éva, B. szerk.: Új magyar tájszótár. Bp.: Akadémiai 1: A–D 1979, 2: E–J 1988, 3: K–M 1992.
- Luby Margit, Benedekfalvi: Bábaelte babona. Bp.: Magyar Könyvkiadó s. d. (1936).
- Makay Béla és Kiss József: Népi gyógyítások Szatmárban. Bp.: Népszava 1988.
- Mokány Sándor: Magyar szófejtések. Bp.: Akadémiai 1980. (Nyelvtudományi Értekezések 105.)
- Nagy Gábor, O.: Magyar szólások és közmondások. Bp.: Gondolat 1982.
- Nagy Jen : Néprajzi és nyelvjárási tanulmányok. Bukarest: Kriterion 1984.
- Nagy József: „Bácsmezei babonák.” Ethnographia 7(1896)1: 93–102, 2–3: 176–181.
- Oláh Andor: „Új hold, új király!” A magyar népi orvoslás életrajza. Bp.: Gondolat 1986.
- Penavin Olga: Szlavóniai (kórógyi) szótár. Újvidék: Forum 1: A–J 1968, 2: K–P 1975 (a), 3: R–Zs 1978.
- : „Népi gyógyászat Kórógyon.” A Hungarológiai Intézet Tudományos Közleményei (Újvidék) 23–24, 1975: 99–108 (b).
- Pócs Éva: Magyar ráolvasások 1–2. Bp.: A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1985.
- : Szem meglátott, szív megvert. Magyar ráolvasások. Bp.: Helikon 1986.
- Sass János: „Tájszók. Kemenesaljaiak.” Magyar Nyelv 3(1874)2: 87–89.
- Szinnyei József: Magyar tájszótár. Bp.: Hornyánszky 1: A–Ny 1893, 2: O–Zs 1901.
- Vajkai-Wagenhuber Aurél: „Adatok a Felföld népi orvoslásához.” Ethnographia-Népélet 48(1937)2–3: 140–154.
- Vasas Samu: Népi gyógyászat. Kalotaszegi gyűjtés. Bukarest: Kriterion 1985.
- Wlislöck Henrikné: „Nyál és köpés a magyar néphitben.” Ethnographia 7(1896)6: 460–5.

Egészségére!

„Az emberek egymással való érintkezése minden korban, minden helyen bizonyos szabályokhoz, elírásokhoz volt kötve. Minél mélyebbre hatolunk a kezdetleges társadalmakban, annál több szertartásos s annál erősebben élnek a szertartási szabályokkal találkozunk; a primitíveknél pl. még ma is oly erősen ezek a szertartásos normák, hogy az embernek minden lépését elírják. Ezek az érintkezési szabályok a kezdetleges társadalomban legtöbbször az ősi hittől állanak kapcsolatban, a gonosz ellen való védekezés a céljuk, annak rontását akarják maguktól és másoktól elhárítani. Az idő folyamán természetesen elvesztik eredeti jelentésüket, sokszor egészen más értelmet nyernek, sőt az eredetivel egészen ellenkező magyarázatot vesznek fel, vagy pusztán jelképekké válnak, s magyarázatuk komikus vagy pusztán udvariassági jellegű. Így az ásitáskor a szájnak kézzel való letakarása ma már tisztán udvariasságból történik, pedig eredetiben a gonosznak a nyitott szájon át való behatolását, illetve a lélek kiszállását akarták vele megakadályozni; a tüszentéskor szokásos *kedves egészségére* kívánás is a gonosz ártalmának megtörése ellen való jó kívánság volt.”

Így kezdte Szendrey Ákos A társadalmi érintkezés formái című tanulmányát (1937: 372). Az azóta eltelt idő során adatok további tömkelege halmozódott fel, de a témakör összehasonlító néprajza kidolgozatlan maradt, és az idevágó magyar szokásokról sem írtak átfogóbban. Az önkéntelen cselekvések összehasonlító néprajzának állapotát jellemzi például, hogy nem tudni, mennyire elterjedt a világon a csuklásnak a lélegzet visszatartásával való megszüntetése. (Ismeretes, hogy a vér növekvő szén-dioxid tartalma gátolja a csuklást, ezért megszüntetésére jó a légzés visszatartása.)

A köhögés, tüszentés, csuklás, sőt az emocionális állapotot kísérő sírás, sóhajtás, nevetés, ásitás élettanilag mind módosult légző mozgásnak minősülnek, így – legalábbis fiziológiailag, pszichológiailag – közel állnak a kommunikáció döntően fontos formájához, a beszéléshez. A nyelvészetben csak az utóbbi évtizedekben kezdődött meg az úgynevezett helyzetmondatok (mint például a tüszentést követő nyelvi megnyilatkozások) szisztematikus vizsgálata. Az alábbiakban a tüszentésre válaszoló magyar *Egészségére!* háttéréhez hozok néhány adalékot. Ez azért is érdemesnek látszik,

mert a Szendrey adta kissé elnagyolt magyarázat mellett tévhitnek is élnek vele kapcsolatban. Például Eckhardt Sándor cseppet sem meggyőző fejtegetése szerint a szokás „Hippokratész elméletére megy vissza, aki a tüsszentést a vérmérséklet idegen elemeinek agyon át való tisztulásának hitte” (1968) – tudniillik ezt végső soron onnan származtatja, hogy szerte Európában, de legalábbis Magyarországon a XVI–XVII. századi műveltség irodalomban ez volt a legnépszerűbb magyarázat (R. L. G. 1967). Ekkor egyébként egyesek egészen kitüntetett jelentőséget tulajdonítottak a tüsszentésnek. Például Pascal szerint (idézi R. L. G. 1967: 507): „A tüsszentés magába szívja, magába olvasztja a lelki tevékenységeket (L'éternuement absorbe toutes les fonctions de l'âme).”

A tüsszentés művelődéstörténetének hazai irodalmából kiemelkedik Ács Gedeon laskói református lelkésznek a szabadságharc után írt naplórészlete, valamint Ráth-Végh István népszerű összefoglalása. Ács ezeket írta: „Prüsszentés, ha jobbról történik, jó, de balról, rossz ómen. Szent Ágoston szerint a régiek lefeküdtek ismét, ha harisnyahúzáskor prüsszenteni találtak. Xenophón, midőn szónokolt, mellette egy katona jobbról prüsszentett, s ez jó ómen volt, az emisztoklészról Plutarkhosz hasonlót beszél. Prométheusz első embere prüsszentett, mikor az öreg Titan közeledett hozzá a mennyből lopott tűzzel, s azóta a prüsszentés jó jel.

A rabbik szerint a prüsszentés hajdan halált eljuttató jel volt, míg Jákob könyörgésére Jehova ezt meg nem változtatta. S ekkor eredt a szokás, hogy a prüsszentésnek jó napokat vagy életet kívánnak.

Mások egy Nagy Gergely idejébeli dögvészről beszélnek, melyben az ember prüsszentéssel halt meg, s innen eredne a gratulálás, ha semmi baja. De ez nem állhat” (idézi R. L. G. 1967: 507).

Ráth-Végh idevágó feljegyzései a következők (1961:35–36): „Amire rátüsszentenek, az igaz.

Garay János is tréfás éllel mondja az *Obsitos*-ban Hány János dícserejei után:

*„A furfangos diák itt szörnyet prüsszente rá,
De Hány beszédét tovább is folytató.”*

A babona nyilván onnan ered, hogy amikor az ember tüsszent, a fejével is *bólint egyet*. A babonának elég volt ennyi: a biccentést megtette igenlésnek, helybenhagyásnak s ezt el léptette *ómenné*.

Megtörtént, hogy ez egy egész hadsereg sorsát is érintette. Amikor az athéni *Xenophón* veszített csata után a tízezer görög zsoldossal

Perzsiában rekedt, a sereg a nagy ijedelemben már azon volt, hogy megadja magát, Xenophón lelkesít szónoklattal igyekezett bátorságot önteni beléjük, s ekkor az egyik katona hatalmasan eltüsszentette magát. *Omen* – kiáltották egyhangúlag a katonák, mert nyilvánvaló lett el ttük, hogy az istenek bajtársuk orrát használták fel harcra buzdító trombitául. Vége lett a habozásnak, átvágták magukat az ellenséges országon.

A latin hitrege szerint szép leányok születésének az volna az oka, hogy *Ámor*, a szerelem istene tüsszentett egyet, amikor megszülettek. A római gavallér így bókolt a hölgyének: *‘Ámor tüsszentett érted!’*

Nemzetközi szokás, hogy a tüsszentésre rávágnak egy üdvözlő formulát. Az olasz azt mondja: *‘Boldogságot’*. (*Felicità.*) A francia: *‘I en megáldja’*. (*Dieu vous bénisse.*) Ugyanezt kívánja az angol. (*God bless you.*) A német egészséget kíván (*Gesundheit*) vagy pedig tüsszentésszer rövidséggel vágja rá: *‘Helfgott!’* (*I en segítsen.*) A régi rómaiak ezt a szólamot használták: *‘Sit salutiferi.’* (*Legyen egészséget hozó.*) Innen származik a magyar *‘Kedves egészségére!’* vagy *‘Egészségére válják!’*

Fejedelmi személyek hódolati adóként követelték meg, hogy az ilyen legmagasabb megnyilvánulásnál rávágják a szokásos formulát. *Tiberius* császár rendelettel hagyta meg, hogy amikor Rómán keresztülkocszik és prüsszent egyet, minden járókel hajtson térdet, és kívánjon alázatosan jó egészséget.

Monomotapa valamikor hatalmas királyság volt Afrika keleti partján. Zsarnok uralkodói voltak, szigorú udvari rendet tartottak. Amikor a király tüsszentett, környezete olyan hangosan kiabálta el az üdvözlő mondatot, hogy a szomszéd szobában is meghallhassák. Az ott lebzsel udvari nép tele torokkal megismételte, ez tovább hangzott teremre l teremre, egészen az el szobáig, onnan a szolgák kirikkantották az utcára, a járókel k továbbadták egymásnak, s az üdvörlég végigharsant az egész városra.

A szokásnak azt lehetne ellenvetni, hogy hiszen éppígy lehetett volna üdvözölni akár a köhögést vagy az ásitást is. A tüsszentésnél más a helyzet. A régi orvosi vélemény szerint a tüsszentés *tisztítja az agyvel t*, márpedig ez az emberi test legnemesebb része, ott székel az értelem. Még egy lépést kellett tenni és megszülettek a mesterséges *tüsszent -szerek*. Kezdetben az el kel világ *illatokat* szagolgotott, és így iparkodott az olykor lankadó értelmet felüdíteni. Szemléltet képet ad err l *Shakespeare* IV. Henrik cím drámájában. Percy, az egyik szereplő az I. felvonás 3. jelenetében így fakad ki:

„De emlékszem az ütközet után,
 Mikor fáradtságtól és düht l aszaltan,
 Gyöngén és kifulladás kardomra d ltem,
 Egy úr jött arra, takaros, csinos,
 Údén, akár egy v legény; beretvált
 Álla, mint aratás után a tarló.
 Mint piperés bolt, úgy illatozott,
 S hüvelykje s mutatóujja között
 Egy tégelyt tartott és az azt olykor-olykor
 Orrának nyújtotta s elvonta ismét,
 Az meg, hogy újra ott volt, mérgesen
 Prüszkölt.”

(Vas István fordítása)

Kés bb az illatszereket kiszorította a *tubák*. Ezzel kapcsolatos a tüsszentés utáni jókivánság talán legbárgyúbb magyarázata, amely egy bulvárlap gyermekrovatában jelent meg. (Valószínűleg ide „gesunkenes Kulturgutként” érkezett valahonnan, talán éppen Ráth-Végh L.) A *Képes* 74. évfolyamának 7. száma (1989. II. 18.) 44. oldalán ez áll: „Hapci! Miért mondják: ‘Egészségére!’, ha valaki tüsszent? Hajdanán a feln ttek – élvezeti célból – dohányport szippantottak fel az orrukba, és ett l nagyokat tüsszentettek. Ezt a szokást tubákolásnak hívták, a tüsszentést pedig egymás egészségére kívánták. Szokásból maradt fenn a mai napig ez a szólás: ‘Kedves egészségére.’”

Érdekes ókori adalékokat ad a Magyar Nyelv r R. L. G. bet jel szerz je is (1967: 507): „Az ókorban is hol jó, hol rossz el jel volt a tüsszentés. Este szerencse, reggel szerencsétlenség el jele a rómaiaknál. Állítólag már k is mondták: *Jupiter rizzen meg!* (esti tüsszentéskor), vagy *Jupiter fordítsa el (t led) e gyászos jelt!* (reggeli tüsszentéskor). Mások szerint jobb felé fordulva jó el jel (Catullusnál: *dextra ernuit approbationem*), bal felé fordulva rossz. Az Odüsszeiában is fontos szerepe van a tüsszentésnek. Az álrühás Odüsszeusz Pénélopé nagy tisztelettel és reménykedve fogadja, mert belépésekor Télemakhosz – szerencsés el jel – olyan nagyot tüsszentett, hogy majd összed ltek a falak. Propertius II. Elégiájában azt írja, jó el - jel kísérté Cynthiája születését: Amor tüsszentése (*argutum ernuit omen Amor*).”

A tüsszentés viszonylag jól elkülöníthet viselkedésforma, bár például a köhögéshez közel áll. A hagyományos tibeti orvoslás az alkalmanként adódó és bizonyos mértékig visszatartthatatlan testi

állapotok és folyamatok tizenhárom fajtáját tartja számon. Ezek a következők: éhség, szomjúság, hányás, ásítás, tüszentés, lélegzés, alvás, torokköszörülés (nyilván a köhögés is ide értendő), köpés, székelés, szellentés, vizelés és az ondó kibocsátása. Valamennyi bizonyos mértéken túli elfojtása károsnak minősül (Donden 1986: 148). A testből való ürítés eseteiben nemcsak az ér szakolt visszatartás, hanem az ér letett kieresztés is károsnak bizonyulhat (Donden 1986: 64). Yeshi Donden, a dalai láma háziorvosa, a nyugati viselkedésformák némelyikét helytelenítve hívta fel a figyelmet arra, hogy bizonyos természetesen adódó viselkedésformák (pl. ásítás, szellentés, bőfögés, orrfúvás, köpés, tüszentés, vakaródzás, nyújtózkodás) kulturálisan kötelező vagy legalábbis elvárt visszafogása az egészségre ártalmas lehet (1986: 152). A tüszentés nyilvános végrehajtása – nyilván nehezen visszatartható volta miatt is – általában megengedett, bár többnyire kulturálisan meghatározott keretek között (például, akárcsak az ásítás és köhögés esetében, a kezét a száj elé kell tartani).

A pszichológia viszonylag új felismerései közé tartozik, hogy a tüszentés és a hozzá hasonló jelenségek nem egyszerűen önkéntelen cselekedetek, hanem a nem-verbális kommunikáció legegyszerűbb formái közé tartoznak (Argyle 1983, Key 1977). Néprajzi szempontból pedig egyaránt érdekes a tüszentés népi magyarázata, illetve a tüszentéskor elírt szokások.

Charles O. Frake amerikai etnográfus a szem rángásának (pontosabban a szem környéki arcizom rángásának, "eye twitch") három különböző magyarázatát hozza példának arra, hogy önkéntelen cselekedeteket, milyen különböző képpen lehet magyarázni: (1) a guatemalai, maják közé tartozó tzutujil indiánok szerint akkor rángatózik valakinek a szeme, ha az illető valakivel beszélnek, (2) a mikronéziai ponapeiek szerint a szellemek okozzák, (3) pszichoanalitikus orientáltságúak szerint pedig a tudattalanban lezajló bizonyos folyamatoknak köszönhető (1980: 70). Ilyesféle, egyébként jelentéktelennek tartott cselekedetek (mint például a tüszentés) és érzések (mint például a fülcengés) két legáltalánosabb népi magyarázatául az (1) és a (2) megoldások szolgálnak: az illető valahol valaki emlegeti vagy valamiféle természetfeletti lény jelentkezik ekképpen. Egy kínai hiedelem szerint például, ha valaki tüszent, az azt jelenti, hogy emlegetik (Eberhard 1985: 208, „Niesen” szócikk). Jean Chevalier és Alain Gheerbrant népszerű szimbólumszótárukban több példát hoznak arra, hogy orrot csiklandozó szellem okozza a tüszentést, ez pedig elzheti a lelket, és ezért kell ilyenkor jól kívánni a tüszen-

t nek (1982: 416, “éternuement” szócikk). Világszerte, különösen pedig gyerekek tüsszentésekor szokás a jókívánság (Sartori 1987: 1072–73).

Ennek kapcsán érdemes idézni egy léleklopásról szóló burját mese részletét, amikor is három szellem szerzi meg egy beteg gyerek lelkét: „Odaértek a gazdag ember jurtájához: egyik megállt az ajtónál, a másik a füstnyíláshoz ment, a harmadik pedig bement a jurtába, és tüsszögésre ingerelte a beteg gyermeket – ekkor kiugrott a lelke, és megpróbált elfutni, az a szellem azonban, aki az ajtónál állt, elkapta, és bárhogya sírt is a lélek, nem engedte, hanem karjára vette és vitte” (Mándoki, szerk. és ford., 1973: 82).

A melanéziai Salamon-szigetekhez tartozó Tikopián ha valaki tüsszent, a közelben levőnek azt kell mondaniuk: *Ora!*, amelynek jelentése ‘élet; lélek; egészség’. Judith Macdonald szerint e szokás a testtől részben elválható lélekhez fordított hiedelemmel kapcsolatos. Az *Ora!* eszerint arra szolgál, hogy a tüsszentéskor kiszálló lelket visszahívja, amire különösen kisebb gyermekeknél van szükség, akiknek lelke még lazábban kapcsolódik testükhöz (1985: 77). A kínaiaknál tüsszentéskor szintén elsősorban a gyerekeknek kell „ezer évet” kívánni (Eberhard 1985: 208).

Számos más nyelvközösség szokásaihoz hasonlóan a mai magyar nyelvhasználatban a közel levő (legalábbis ismerős) tüsszentése után udvarias jókívánságként kötelező („illik”) használni a magázó *Egészségére!* vagy a tegez *Egészségedre!* kifejezést, esetleg teljesebb, többváltozatban is, *Váljék! váljon egészségedre/egészségére!* vagy *Kedves egészségedre/egészségére!* A figyelmességet a tüsszentésnek illik megköszönni. A jókívánság vagy ennek megköszönésének elmulasztása udvariatlanságnak, illetlenségnek számít. A tüsszentésnek korábban feltehetően a magyarság körében is kifejezetten szakrális jelentéssel tölthető tulajdonítottak, vallásos (nyilván a lélekképzetekhez kapcsolódó) hiedelmek fordítottak hozzá. Ezek emlékeit őriztik továbbra is az emberi kapcsolattartás mechanizmusrendszerébe illeszkedve az *Egészségedre!* és variánsai. Lehetséges, hogy a régi magyarban a jókívánságot másképpen fejezték ki, miként a németben is a korábbi *Helf Gott!* („segítsen Isten”) kifejezéstípust (*Gott helfe dir!* „Isten segítsen téged!” és egyéb variánsokkal) a *Gesundheit!* („Egészség!”) váltotta fel (Sartori 1987: 1072–3). A múlt magyarok körében a XIX. században is szokásos volt a latin *Conducatur sanitati!* (“Váljék egészségre!”) jókívánság, ahogy azt Mikszáth Kálmán is megörökítette *A reformált f rendek* című tárcájában. A magyarban, ellentétben más nyelvközösségek szokásaival, koccintáskor és évés után is hasonló jó-

kívánság (helyzetmondát) szokott elhangzani, esetleg *Egészségükre!*, *Egészségetekre!*, *Egészségükre!* formákban. Koccintáskor egyébként más megoldások is lehetségesek, például a régies *Proszit!* is.

A magyarból újdonság és fiatalok között elterjedt a hangzásában hasonló angol jövevényező *a ion* ('tett, akció'), s t leírva is *eksön* használata az *Egészségedre!* helyett (Somogyi 2009: 260; jómagam el szőr 2006-ban hallottam). Itt allegro formát fedezhetünk fel: ahogy a teljesebb *Kedves egészségedre!* jókívánság rövidülése az *Egészségedre!*, ennek további rövidülése az *egség*, ebb l származik a poénos alak az *eksön*. Az allegro alakok olyan nyelvi elemek, amelyeknek hangalakja az adott nyelvben általánosan érvényesül hangváltozási törvényszer ségekt l, tendenciáktól eltér módon fejl dött. Annak következtében álltak el allegro alakok, hogy az illet elemet gyakorisága, s ezzel összefügg kevésbé informatív, banális jelentése miatt a szokásosnál gyorsabb beszédtempóval, „hanyagabban” kezdték ejteni; ez a szó hangalakjában másutt el nem forduló rövidüléseket, hangösszevonásokat idézett el . Számos nyelvben ilyen rövidüléseken mentek át, s jellegzetes allegro alakokká váltak például azok a f nevek, amelyeket megszólításokban, udvariassági formulákban, köszönésekben, esetleg rövidebb, egyszer bb, de már „irodalminak” számító formákban kezdtek használni, s amelyeknek eredeti jelentése ebben az összefüggésben hamarosan elhalványult. Klasszikus példa a megszólítások köréb l, hogy így jött létre a magyarban a *keygelmedb* l a *kelmed*, *kend*.

A tüsszentés magyar néphit- és népszokásbeli jelent ségér l keveset tudni, csak szórványos adatok állnak rendelkezésre. „Néprajztudósok ilyeneket jegyezték föl az ország különböz területein: Aki esketéskor tüsszent, annak sok bajt fog okozni hites társa. Hétf n hármát prüsszenteni vakszerencse. Ha valaki csütörtökön reggel tüsszent, ez azt jelenti, hogy ha halászni megy, sok halat fog. Ha valaki hétf n korán reggel tüsszent, azon a héten ajándékot kap” (R. L. G. 1967: 507). „Tunyogon a tüsszentésnek a hét minden napjára más a jelentése: Vasárnap prüszköl? – Levelet jelent. Hétf n, kedden – bosszúságot. Szerda, csütörtök – náthát. Pénteken örömet jelent. Szombaton prüszköl? – H tlen lesz a babája” (Luby 1983: 104). Kiss József csengeri gy jtése szerint: „Ha valamely állítása, kijelentése után prüszköl az ember, azt jelenti, hogy állítása igaz. A prüsszentés különben bosszúságot jelent” (1989: 129). Szegeden a századfordulón regisztrálták: „Rátüsszentettem: igaz” (Kovács 1901: 373). Ennek egyébként teljes ellenkez je is el fordulhat, például a perzsáknál az a szokás, hogy tüsszentés hallatára az illet letesz el z leg

kitervelt elhatározásáról. A jelenség magyarázatául érdemes idézni Vértés O. András (1987: 57): „A tüsszentés az ‘úgy van, igaz’-nak, illet leg ellenkez jének tréfás-gúnyos kifejezése: Garay János Háy Jánosának elbeszélésébe a furfangos diák négyszer is beleprüssz-szentett (Az obsitos: „A furfangos diák itt szörnyet prüsszent rá” stb.)” Temerinben a tüsszentésre azt mondják, „Segg oda picsástú, egész retyerutyástú!” (Csorba 1988: 110, ugyanitt fingás köszön-t tréfás átok is szokás, 1980: 110-111). Kismácsédon azt mondták *acucjézuska*, ha a kisgyermek tüsszentett (Somogyi 1989: 101). Önkéntelen cselekedetek és érzések népies el jelként értelmezését a magyar néprajzban is gyakran regisztrálták. Például Esztáron „Aki hármat tüsszent, annak szerencséje lesz” (Zsupos 1987: 94; további el jelek a viszketés, fülcsengés, csuklás, könyök beütése, magyaráza-tul pedig az emlegetés is szerepel). Fehér Zoltán bátyai gy jtésében a tüsszentés olyan el jelek között szerepel, mint például viszketés, fülzúgás, csuklás, könyök beütése (1975: 98–99). „Karácsonykor a vacsora alatt, ha férfi tüsszent el szőr, akkor bikaborjú vagy cs dör csikó születik abban az évben” (1975: 99).

Irodalom

- Argyle, Michael: e Psychology of Interpersonal Behaviour. Harmondsworth: Penguin 1983.
- Chevalier, Jean & Alain Gheerbrant: Di ionnaire des symboles, rêves, coutumes, gestes, formes, figures, couleurs, nombres. Paris: Robert La ont & Jupiter 1969. Édition revue et corrigée 1982.
- Csorba Béla: Temerini néphagyományok. Újvidék: Forum 1988.
- Daniels, Cora Linn & L. M. Stevans, eds.: Encyclopaedia of Superstitions, Folklore and the Occult Sciences of the World. Chicago & Milwaukee: J. H. Yewdale & Sons 1903, 1–3.
- Donden, Yeshi: Health through Balance. An Introduction to Tibetan Medicine. Edited and translated by Jeffrey Hopkins. Co-translated by Lobsang Rabgay and Alan Wallace. Ithaca, N. J.: Snow Lion 1986.
- Eberhard, Wolfram: Lexikon chinesischer Symbole. Geheime Sinnbilder in Kunst und Literatur, Leben und Denken der Chinesen. Köln: Eugen Diderichs Verlag 1983, 1985.
- Eckhardt Sándor: „Egészségére!” Magyar Nyelv r 92(1968)4: 479.
- Fehér Zoltán: Bátya néphite. Bp.: MTA Néprajzi Kutatócsoport 1975. (Folklór Archívum 3.)
- Frake, Charles O.: Language and Cultural Description. Stanford, Cal.: Stanford University Press 1980.
- Key, Mary Ritchie: Nonverbal Communication. A Research Guide and Bibliography. Metuchen, N. J.: Scarecrow Press 1977.
- Kiss József: Szerelmi babonák. Bp.: Népszava 1989.

- Kovács János: Szeged és népe. Szeged ethnographiája. Szeged: Dugonich-Társaság 1901.
- Luby Margit: Bábaelte babona. Bp.: Magyar s. d. (1936); illetve: Bp.: Helikon 1983.
- Macdonald, Judith: "Contemporary healing practices in Tikopia, Solomon Islands." In: Claire D. F. Parsons, ed.: Healing Practices in the South Pacific. Honolulu: The Institute for Polynesia Studies, University of Hawaii Press 1985: 64–86.
- Mándoki László, szerk. és ford.: Apagyilkos sámánfiak. Burját mesék és mondák. Bp.: Európa 1973.
- Ráth-Végh István: Két évezred babonái. Bp.: Móra 1961.
- R. L. G.: „Honnan ered a tüsszentéskor mondott *kedves egészségére!*” Magyar Nyelvőr 91(1967)4: 506–7.
- Sartori, Paul: „niesen.” In: Hanns Bächtold-Stäubli und Eduard Hömann-Krayer, hrsg.: Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Band 6, Mauer–Pflugbröt (1935). Berlin und New York: Walter de Gruyter 1987: 1072–1083.
- Somogyi Erika: „Így beszélnek diákjaim. A siófoki gimnazisták szóbeli kommunikációjának szó- (és kifejezés-) képlete.” In: Az anyanyelv az életben. Egy pályázat legjobb darabjai. Bp.: Anyanyelvpolók Szövetsége, TINTA 2009: 255–262.
- Somogyi Ferenc: „Kismácsédi tájszavak.” Magyar Nyelv 85(1989)1: 100–106.
- Szendrey Ákos: „A társadalmi érintkezés formái.” Ethnographia–Népelet 48(1937)4: 372–385.
- Vértés O. András: Bevezetés a magyar hangstiliztikába. Bp.: Akadémiai 1987. (Nyelvtudományi Értekezések 124.)
- Zsupos Zoltán: Esztár néprajza. Debrecen: Kossuth Lajos Tudományegyetem Néprajzi Tanszék 1987. (Folklor és Etnográfia 10.)

A legújabb tájmonográfia a népi gyógyászat köréből

Sebe yén Ádám: Gyógyító praktikák. Néprajzi gy jtés a bukovinai székelyeknél. Jegyzetekkel ellátta és szerkesztette: Sebe yén Imre Dezs . Szekszárd: Sebe yén Imre Dezs , 2008. 168 p.

A magyar népi gyógyítás kutatástörténetének eddigi áttekint i (Vajkai Aurél, Oláh Andor, Hoppál Mihály) is külön büszkeséggel emlegethették az átfogó tájmonográfiákat. Ennek az 1980-as évekt l különös lendületet vett m fajnak els , könyvnyi terjedelm képvisel je Liszt Nándor Hajdú megyei monográfiája volt (1902), ezt követte Vajkai Aurél borsavölgyi összegezése (1943), majd sorra jelentek meg Oláh Andor békési (1985), Vasas Samu kalotaszegi (1985), Makay Béla és Kiss József szatmári (1985), Danter Izabella kislalföldi (1994) és Kótyuk Erzsébet kárpátaljai (2000) gy jtései. Ezt a sort folytatja Sebestyén Ádámnak (1921–1996), a bukovinai székelyek néprajza avatott összegz jének monográfiája, amelyet a szerz szinte kizárólag Tolna megyében végzett gy jtéseire alapozott. A kötet el zményeiül szolgálnak még az ezt megel z , Sebestyén Ádám munkásságát képvisel kötetek (monográfiák, meseközlések). Annak idején az állatorvoslás kutatásában jelentett áttörést Csermák Géza bukovinai gy jtése (Istensegítsiek állatorvoslása. Ethnographia 60, 1949: 236–266), majd a néprajz igényes válfaját képviselve jelentek meg Bosnyák Sándor kötetei a néphitr l (1977, 1984), s az etnográfia népszerűsítésében jeleskedve Csopor Tibor és Kóka Rozália könyvei.

Sebestyén jelen kötetében nyelvészeti szempontból is igényesen, az adatközl k dialektusát jól visszaadva közli az adatokat. Különösen érdekes például a sebek specifikált, ám egymással fedést mutató taxonómiája: az átfogó *seb* szó mellett *dagadás*, *epsemereg*, *kelés*, *marin*, *pattanás*, *szókés*, *tályog* (10, 77). Közülük különösen érdekes a székely nyelvjárásokból már korábbról is regisztrált (például Magyar tájszótár 1, 1893: 1404, Új magyar tájszótár 3, 1992: 996) román jövevényszó *marin* (f leg mint *nagymarin*): ugyanannak az entitásnak a belül lev változatát a *marin* szó, kívül (székelyesen

küjél) lev változatát a *kelés* szó hivatott jelölni (90). Ez a nyilvánvalóan a nem nyílt sebre utaló *nagymarin* ~ *nagymarind* nem hiányzik Bosnyák Sándor szintén els sorban Tolna megyei gy jtéséb l (A bukovinai magyarok hitvilága II. Bp., 1984: 46) sem, s a szó a bukovinai székelyek al-dunai csoportjánál ‘golyva’ jelentés (Penavin Olga–Matijevics Lajos: Székely szójegyzék. Újvidék, 1980: 60).

Míg a kötetben a hagyományos bukovinai embergyógyászat szinte kimerít összegezést nyert, gazdasági szempontból is érdekesek a tejhaszon biztosítását, a tejrontás elhárítását célzó m veletek. Az állatgyógyászatból így különösen érdekes, hogy a menyét által megharapott tehént gy (bukovinaian: *megharapta*, *megmarta a tehen csicsit*, *t gyit*) legf bb ellenszere a tekn sbéka (bukovinaian *békatekn*) megszentelt tekn je volt. A t gyet máskülönben hájjal is kenegették és a tejet lyukas (explicit: *likas*) t n is átféjték (146). Ennek a hiedelemcsoportnak a tanulmányozása érdekes a *megharapta a menyét* kifejezés többértelm ségének magyarázata (a menyét, az após vagy az anyós harapott?) szempontjából. Az említett mondat ugyanis a szintaktikai homonímia (azonos alakúság) egyik legkézenfekv bb példája a magyar nyelvben (további például a *török követ*), s a nyelvbeli homonímia hiedelmet, s t rítust gerjeszt.

Sebestyén Ádámnak a bukovinai székelyeket bemutató munkássága – magyar analógiát keresve – a Szeged egykori világát felelevenít Bálint Sándoréhoz hasonlítható, s ezzel a magyar néprajz, s immár az etnomedicína legjelent sebb alakjai között tarthatjuk számon.

Dühbogár, dühfű

A növénynevek körében jól ismert az a típus, amely „kifejezi a növény gyógyászati hatását (*köszvényf*, *fekélyf*, *sülyf*, *sebf*, *torokf*)” (Vörös Éva: i.m.: 20). A népnyelvi állatnevek körében ez az állatot funkcionálisan azonosító típus kivételes, de akad rá példa. A *dühbogár* azért is érdekes, mert vele párhuzamosan *dühf* is elfordul. A *düh* szónak van ‘veszettség’ jelentése (TESz 1: 697, pl. *dühü-betegség* ‘veszettség’, Háromszék vármegye, MTsz 1: 447). A *dühüs* f leg a Székelyföldön fordul el ‘veszett’ jelentésben (MTsz 1: 447, ÚMTsz 1: 1047–48, mindkett *dühös* alatt, Sántha Attila: i.m.: 135). A *dühü* egyes mai székely nyelvjárásokban már nem ‘veszettség’, hanem nagyjából ‘franc, fene’ jelentésben használatos (pl. *hadd a dühübe, hol a dühübe voltál?*, Sántha i. m. 45). Ezt a jelenséget tárgyalta Galgóczi László (i.m.: 188–196).

A tájszótárainkban található, bizonytalanul definiált székely *dühü-bogár* jelentése tipikusan ‘k risbogár (*Lytta vesicatoria*)’, nyilvánvalóan azért, mert veszettség ellen találták hatásosnak, ugyanakkor jelentése olykor ‘nünüke (*Meloë*)’, ugyanebben a funkcióban használt, közeli rokon rovarnem (MTsz 1: 447, ÚMTsz 1: 1047). (Amennyiben a források szárnyatlan bogarat említenek, inkább ‘nünüke’ lehet a *dühbogár* jelentése.) Mindenesetre a szó denotátuma a hólyaghúzóbogarak vagy nünükefélék családjába tartozik.

A k risbogár általánosan javallott veszettség ellen (pl. Pazsiczky Jen : i. m.: 37–54, idevágó adat 40, Berde Károly: i.m.: 216, Fazakas István–Székely Sz. Magdolna, Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán. i. m. 186, Keszeg Vilmos: i.m.: 117, idevágó adat 106; Kovács Antal: i.m.: 55, Makay Béla–Kiss József: i.m.: 68, Hoppál Mihály: i.m.: 693–724, idevágó adat 720, Kótyuk Erzsébet: i.m.: 94). A k risbogár régt l fogva szerte Európában szerelemkelt szerek alapanyagaként is ismert, s egy id ben hólyaghúzó tapaszok készítésére is felhasználták. A *k risbogár* elnevezés egyébként – alakváltozatokkal – az egész magyar nyelvterületen általános (pl. ÚMTsz 3: 551).

A *dühös bogár* talán már 1564-ben elfordul receptben, K. Karlovsky Geyza *düh bogár* néven említi (i.m.: 45), s az ezt a két adatot is említi Kóssa (Magyary-Kossa) Gyula szerint Erdély némely vidékén (Brassó környékén) a k risbogár *dühbogár* néven

veszettség elleni szerként volt használatos (i.m.: 14–15, ill. Magyar orvosi emlékek: 252). Sándor Mihályné Nagy Gabriella a *dühü* szót ‘veszettség’ jelentésben közli, a *dühübogár* pedig ‘k risbogár, veszettség elleni gyógyszer’ (pl. *Dühübogarat szed*, i.m.: 26). Frendl Kata közlése szerint Kápolnásfaluban és Szentegyházán (félúton Székelyudvarhely és Csíkszereda között) a *dühübogár* ‘k risbogár’ és a veszettség (*veszés*) elleni mintegy kilenc szer egyike.

Gub Jen idevágó közlése a következő: „Lytta vesicatoria: K - risbogár. *D bogár, dühübogár, gyüh bogár, k risbogár*. A Sóvidéken mindenütt jól ismerik, a népi gyógyászatban régóta felhasználják. Veszettség ellen Szent György (ápr. 24.) és pünkösöd napja között k risbogarat szedtek, kovászba rezet reszeltek, beletették a bogarat, összegyúrták, s ebb l minden nap ettek. A megszáritott és összetört bogarat puliszkába is teszik, s a pásztorokutyákkal megetetik, de a pásztorok is esznek bel le. A leghatásosabb, ha a *d f , dühüf , gyühüf , farkasalma, vészf* (Cynanchum vincetoxicum = méreggyilok) megszáritott gyökerét, esetleg az egész növényt összetörik, majd k risbogárral együtt megf zik. A f zetet kovászba reszelt rézporral összekeverik, majd ebb l kilenc napon át, minden reggel éhgyomorra adnak a kutyáknak, és esznek a pásztorok. Más recept szerint a k risbogarat és *fejér keresetlen kutyaganét* pálinkába tesznek, pár napig érlelik, majd naponta háromszor, étkezés el tt isznak bel le. Korondon a bogarat Péter–Pál napján (jún. 29.), napfelkelte el tt gy jtik, aztán egy korondi mázatlan *veress fazékba* összef zik *zádogfa újulással* (Tilia cordata = keskenylevel hárs hajtása), *egérfarkúf vel* (Achillea millefolium = közönséges cickafark), minél több fokhagymával és kenyérbéllel. Akit a veszett kutya megharapott és a családtagok, ebb l naponta esznek” (Erd -mez állatai a Sóvidéken. Korond, 1996: 26–27). A dühf re (hivatalos nevén latinul Antitoxicum o cinale vagy Cynanchum vincetoxicum, magyarul méreggyilok vagy vadpaprika) vonatkozó hiedelmet Gub Jen egy másik könyvében is ismerteti (Erd -mez ...: 11), s egy további könyvében a veszettség elleni dühbogarat és dühfüvet újra említi (Háziállataink...: 108).

A *dühbogár*, mivel jelöltje funkcionálisan azonosított, a tipikusan jelölt k risbogáron kívül egyes székely nyelvjárásokban a szintén a veszettség ellen javallott nünükét is jelölheti pl. Cserg Bálint (i.m.: 60–76) közlése szerint Küküll keményfalván *d bogár* (i. m. 65), Pálfalvi Pál közlése szerint Csíkszentdomokoson *dühübogár* néven (utóbbi idézi Sántha i. m. 45).

Irodalom

- Barna Gábor–Kótyuk Erzsébet, szerk.: Test, lélek, természet. Tanulmányok a népi orvoslás emlékeiből I. (Benne Frendl Kata tanulmánya) Köszöntő kötet Grynaeus Tamás 70. születésnapjára. Bp.–Szeged, 2002: 172–185
- Berde Károly: A magyar nép dermatológiája. A b r és betegségei népünk nyelvében, hiedelmeiben és szokásaiban. Bp., 1940: 216,
- Csergő Bálint: Népi gyógyítás Küküllő keményfalván, Kriza János Néprajzi Társaság Évkönyve 1, 1992: 60–76.
- Fazakas István–Székely Sz. Magdolna: Igézet ne fogja... Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán. Bp., 1990: 186,
- Galgóczi László: Szitokszóvá vált betegségszavaink; MNy 77, 1981, 2: 188–196
- Gubinyi Jenő: Erdő- és növényei a Sóvidéken. Korond, 1996: 11
–: Háziállataink dicsérete. Sóvidéki etnozoológia, Korond, 1999: 108
- Hoppál Mihály: Népi gyógyítás. Ebben: Magyar néprajz VII. Folklor 3. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Bp., 1990: : 693-724, idevágó adat 720
- Karlovskzy Geyza: A gyógyszerek magyar tudományos, népies és tájelnvezései. Bp., 1887: 45
- Keszeg Vilmos: A mező-ségi Detrehemtelep népi gyógyászata. Népismereti Dolgozatok 1981. Bukarest, 1981: 97–117, idevágó adat 106;
- Kóssa Gyula: Régi magyar gyógyszernevek. Nyelvtörténeti tanulmány. MNyTK 10. Bp., 1909: 14–15, Magyary-Kossa Gyula: Magyar orvosi emlékek II. Bp., 1929: 252
- Kótyuk Erzsébet: A népi gyógyítás hagyományai egy kárpátaljai magyar faluban. Bp., 2000: 94
- Kovács Antal: „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Felső-Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvár 1987: 55
- Makay Béla–Kiss József: Népi gyógyítások Szatmárban. Bp., 1988: 68
- MTSz: Szinnyei József: Magyar tájszótár. Bp.: Hornyánszky 1: A–Ny 1893, 2: O–Zs 1901.
- Pazsiczy Jenő: Az izeltlábúakra vonatkozó magyarországi babonák. Trencsénvármegyei Múzeum Egyesület Évkönyve 1914: 37–54
- Sándor Mihályné Nagy Gabriella: Székely tájszavak. Bp., 1993: 26
- Sántha Attila: Székely szótár. Târgu-Secuiesc, 2004: 135
- TESz: A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára. 1–4. F szerkesztő: Benkő Lőrinc. Bp.: Akadémiai 1967–1984.
- Lőrinczy Éva, B., szerk.: Új magyar tájszótár. Bp.: Akadémiai 1: A–D 1979, 2: E–J 1988, 3: K–M 1992.
- Vörös Éva: A magyar gyógynövények neveinek történeti-etimológiai szótára. Debrecen, 2008: 20

Egy thanatológiai könyvről

Horányi Ildikó: A látszatos halál. A magyarországi tetszhalál-fóbia története. Budapest, Semmelweis Orvosi Történelmi Múzeum, Könyvtár és Levéltár 2003. 159 p.

A halál ugyan nem az élet eseménye, de az élők fantáziáját koronként élénken foglalkoztatja. Nem véletlen, hogy az idevágó ismeretek, elképzelések képtelenül kusza halmazát idővel egy önálló tudomány hivatott rendezni. A magyar thanatológiai kutatásoknak magát a diszciplinát megalapozó, a múltal történelmi megközelítések heterogén halmazából kiemelhető új hulláma a „Mauzózeum” című, vagy ötven szerzőt és kísérlet-szerzőt (Dömés Kristóf, Benecs Lajos, Pálos Xavér) felvonultató antológiával (Adamik Lajos et al., szerk.: Mauzózeum. Halálirodalom. A halállal való foglalkozás. Bp.: Bölcsészintézet Centrál 1987.) és Kunt Ernő ethnothanatológiai összefoglalásával (Az utolsó átváltozás. A magyar parasztság halálképe. Bp.: Gondolat 1987.) jelentkezett, ezt követte egy újabb antológiája a „Liget” című irodalmi és ökológiai folyóirat különszámaként, Kovács Ákos szerkesztésében (Haláljelek. Bp.: Liget 1990.). Velük párhuzamosan fejti ki vitatható színvonalú munkáját a jelen könyvben is idézett pszichológus, Polcz Alaine (például A halál iskolája. Bp.: Magvet 1989.).

Az egyre gazdagabb magyar halálirodalom jelen darabja a különösen a XVIII–XIX. században divatos tetszhalál-fóbia magyar vonatkozásait dolgozza fel. A haláltémák legnépszerűbbike valószínűleg az öngyilkosság, amelyek kapcsán különösen a kulturálisan megalapozott öngyilkossági hullámokat szokás emlegetni. Ilyesmit váltott ki (hogy csak a közelmúlt történelmi példáit említsük a szerk. megjegyzése) például az oroszoknál Szergej Jeszenyin (1925), s talán Vlagyimir Viszockij (1980) halála is, nálunk pedig a „Szomorú vasárnap” című sláger (zeneszerző Seres Rezső, szövegíró: Jávor László, 1935; érdekes módon maga Seres is öngyilkos lett 1968-ban, 78 éves korában), s a jelenségről szól Arany „Híd-avatás” című költeménye (1877), illetve Zichy Mihálynak ehhez készített plasztikus illusztrációja.

A magyar népballadák egyik f témája az er szakos halál. Ami a népi halálmeghatározást illeti, a lélekkel, a vérrel és különböző szervekkel hozzák kapcsolatba, s err l különösen érdekesek Keszi-Kovács Lászlónak („Adatok a magyar néphit lélek és halál képzetéhez.” In: Hoppál Mihály és Novák László, szerk.: El munkálatok a Magyarság Néprajzához 10. Halottkultusz. Bp.: MTA Néprajzi Kutatócsoport 1982: 118–122.) a kovásznai Lakócsa és Barta nev havasokban gy jtött meghatározásai. „Ha egészséges valaki, mi mindennek kell érnie, hogy kiszállják bel le a lélek? Három f okot találunk: 1. ha *ágyon* csapják az embert, vagyis szétzúzzák az agyát, 2. meghal az ember, ha *szíven* szúrják, ha a szívét éri roncsolódás és 3. ha *vérét* veszik egészen, akkor is «halálé válik». Íme három f oka van a halálnak; ezek közül akármelyik éri az embert, belehal. Egyébként törhetik, zúzhatják, metélhetik, csonkíthatják a testet: kiheveri, felépül” (i. m. 119). A nehezen pusztítható hiedelemlények közül a vámpírt állítólag kihegyezett póznának a szívébe szúrásával lehet kivégezni.

Tudományosan és azt követ en jogi értelemben a légzés és a keringés, illetve a szívmozgás leállta számított a halál f ismérvének, majd az agyhalál lett a f kritérium. Mindenesetre az élet és halál között valamiféle kontinuum van. Ennek a kontinuumnak az elméleti tanulmányozásához nagy segítséget nyújthat az Eleonor H. Rosch által kezdeményezett prototípus-szemantika (err l Kicsi Sándor András: „A prototípus-szemantikáról.” Gond 29–30, 2002: 76–84.).

Bár az él vs. élettelen megkülönböztetés a magyar grammatikát nem járja át, szórványos jelenségek arra utalnak, hogy ennek is van jelent sége nyelvünkben. Erre utal például a számbeli egyeztetés során néhány szerkezet viselkedése:

A lány és a fiú az asztalon fekszenek/fekszik.

A ceruza és a toll az asztalon fekszenek/fekszik.

Nyelvészeti és thanatológiai szempontból egyaránt érdekes, hogy míg a „Péter az ágyon fekszik” és a „Péter teste az ágyon fekszik” mondatok szinonimaként értelmezhet k (az utóbbi ugyan els sorban halottra utal), a „Péter diplomát kapott mondat” jó, ellenben a „Péter teste diplomát kapott” elfogadhatatlan. Tehát magában a grammatikában is kimutatható az él vs. élettelen distinkció, s így nem csodálkozhatunk azon, hogy számos nyelvközösségnek érdekes és színesek az idevágó hiedelmei, cselekedetei.

A valójában a meg nem halt, de eltemetett, sírba helyezett illet sorsába belegondolni szörny érzés, s ennek átélése az emberek

jelent s részét élénken foglalkoztatja (lásd: Edgar Allan Poe: Az elsietett temetés cím elbeszélését. *A szerk. megjegyzése*). Sokféle képtelen erre vonatkozó történet épült be a mai folklórba. Például sok társalgás témája a halottégetés során fektéb l felül halott él volta. (Érdekes módon, annak idején éppen a hamvasztás szokásba hozatala jelezte a tetszhalál-fóbia végét.) Az egyik leggyakoribb el-sietett általánosítás, hogy egy nagy embernek nagy betegség, nagy halál jár. A magyarországi rendszerváltás során számos jelent snek mutatkozó halottat temettek újra – jelezve, hogy a holtában is érde-kes személyiség még nem egészen halt meg. (Végs soron persze az évfordulós megemlékezések is ezt a célt szolgálják.)

Horányi Ildikó témája kimondottan csak a nagy tetszhalál-fóbia, s az is els sorban Magyarországon. Bár az antikvitástól kezd d en ismert a tetszhalál jelensége, az iránta tanúsított megkülönböz-te-tett figyelem az európai kultúrában a XVIII–XIX. század sajátos-sága. Maga, szinte a tudomány fokán tárgyalt téma különböz , sztereotíppá vált történetekb l állt össze: sírrablók által felébred halott, szerelmi bánatban elpusztult lányt életre kelt szerelmes, a kivégzés után feléled hullá stb. Mindezek a szóbelileg és színpa-don is terjed történetek különböz ponyvairódmak hálás témáivá váltak, s id r l id re elérkezett a teoretikus rendezés pillanata. Az orvostudomány és az intézmények fejl désével a témát egyre extrém-ebb jelenségek dúsították.

A tetszhalálhoz hasonló jelenségek mind a néphitb l (a táltos „rej-tezése”, a halott „visszasírása” és „visszajárása”), mind az irodalomból (például Tar L rinc pokoljárása) ismeretesek, a magyar eseteleírások 1762-t l, Mátyus István *Diaeticájának*, illetve 1768-tól, Bod Péter *Szent Hiláriusának* megjelenését l szaporodtak meg. A hiláriusok Szent Hilariusról, Poitiers IV. századi püspökér l elnevezett vidám szív , jó kedv vagy örvendez könyvek voltak, tulajdonképpen anekdotagy jtemények, s német nyelvterületen a XVIII–XIX. szá-zadban tucatszám jelentek meg nem éppen vallásos tartalommal.

Miután a törvényszéki orvostan (*medicina forensis*) 1793-ban önálló tanszéket kapott a budapesti tudományegyetemen, s orvosi rendészettel (*politia medica*) is foglalkoztak, ráadásul az államorvos-tan tanszékének vezet je a kiemelked en tehetséges Schraud Ferenc (1761–1806) lett, különös gondot fordítottak a halál beállta után következ esetleges boncolás és temetés idejének meghatározására. Az eutanáziát már-már elfogadó korunkban meglep nek számít az az aggodalom, amellyel az életkor meghosszabbítására ügyeltek, s az a m gond, amellyel a reanimáció technikáit oktatták. A tetszha-

láltól való félelem utolsó nagy hulláma az 1870–80-as években volt tapasztalható.

Horányi Ildikó munkája nemcsak az orvostörténész, hanem a filológus m gondját dicséri, s kit n eligazítást ad a XVIII–XIX. század embere episztemológiai világa legalábbis egy aspektusának megismeréséhez.

Koporsó és kereszt

A jelek önkényessége, illetve az ettől való eltérések klasszikusan túlírt témának számítanak. Természetesen az eltérések a hálásabb témák, s a nyelvi jelek és jelöltjeik, valamint a jelek kapcsolódásainak nem önkényes módjait újabban az ikonicitás átfogó fogalma alatt szokás tárgyalni. Az alábbiakban két, thanatológiai szempontból érdekes példán arra igyekszem rámutatni, hogy a szavak és a fogalmak kiterjesztései bizonyos szempontból váratlanok lehetnek ugyan, de nem egészen önkényesek.

Kultúránkban a halál tipográfiai kifejezésének kétféle ikonikus módját ismerjük, az egyik a koporsó, a másik a kereszt. (A halálfejlés sorban életveszélyt jelöl, a kaszás alak, a csontváz pedig kimondottan ikonográfiai értelemben szokott szerepelni.)

A nyelvi jelek és jelentéseik szempontjából kétféle szemléletet különböztethetünk meg: az egyik szerint az a lényeges, hogy a szavaknak jelentésük van, a másik szerint az, hogy a dolgoknak nevük van. Ideális esetben minden szónak van egy és csak egy, többé-kevésbé jól meghatározható jelentése. Az alapjelentés valamilyen értelemben konkrét dolgot jelöl, míg kiterjesztett jelentései elágazhatnak.

Ha a *koporsó* és a *kereszt* szók jelentéseit nézzük, mindkettő konkrét dolgot jelöl, s nyilvánvalóan etimológiájuk is erre vezethet vissza. A *koporsó* egy 'láda' jelentésű ótörök szó átvétele, a *kereszt* a magyarban közvetlenül szláv jövevényszó, eredetileg konkrét jelentései 'Krisztus; kereszt alakú jel, tárgy' (ez utóbbit tovább specifikálva: keresztcsont, gabonakereszt) lehettek, s elvont, az Újszövetségben könnyen magyarázható 'kín, gyötrelém, szenvedés' jelentései is korán megjelentek).

Ami a koporsót illeti, mai jelentései: (1) hosszúkás, fából, ércből készült láda, amelybe a halottat elhelyezik, s amellyel eltemetik; (2) ilyen alakú láda, tartó, például büféasztalokon a tálak kiemelésére szolgáló, általában középen elhelyezett magasító; (3) kimondottan tipográfiai jelként fekete keret (a) a gyász hírerőse bekeretezésére, (b) nemrég elhunyt személy feltüntetésékor nevének szögletes bekeretezésére. Lehettek azonban egészen más alkalmi jelentései is, például „koporsó – A XIX–XX. század fordulóján, főleg kárpátaljai és felvidéki kávéházak e névvel jelölték tréfásan a borovicskát” (Draveczky 2001: 46).

Ami a keresztet illeti, mai jelentései sokkal szerteágazóbbak, s nehezebben csoportosíthatóak. A † és a + felcserélése egészen általános (mindkettő egymás mer legesen metsz két rövid vonal); a kereszt-re érkező asszociációk többsége a halállal, konkrétan a sírkereszttel, a kereszténységgel, ezen belül is elsősorban a hittel, s valamelyest az érdemmel (érdemkereszt) kapcsolatosak. A kereszt jelentésének fejlődését kimerítő részletességgel tárgyalta Carsten Peter iele és Matthew d’Ancona (2001), míg a meghatározott kultúrákban elfoglalt helyéről érdekes például Stela Nicula tanulmánya a románoknál használatos kereszt típusokról (1995).

A kereszt különféle kultúrkörök szimbolikus jele. Az egyiptomi füles kereszt az élet jele, amelyet a kopt mészvészet is átvett. A görög kereszt (crux quadrata) a héber tau betű származéka, a zsidó mészvészetben már jelen van, Krisztus pecsétje, védjele. A latin kereszt (crux immixta) Krisztus megváltó halálának történeti keresztformája, szimbóluma, a keresztény mészvészet legáltalánosabb jelképe. Számos különböző formája is ismert a keresztnek: a villáskereszt a latroké, az x alakú Szent András vértanúságának eszköze (andráskereszt), Szent Antal taukeresztje apáti jelvény is, kettős keresztrel mutatkoznak a pátriárkák, az érsekek, hármas kereszt a pápák jelvénye, a végei felé kiszélesedő, egyenlő szárú máltai kereszt a johannita lovagoké, az orosz kereszt alsó, harmadik keresztjára ferde, a görögkeleti egyház jelképe stb.

A kereszt kimondottan Krisztus-szimbólum az ókeresztény és a kora középkori mészvészetben, szentek, hitvallók általános attribútuma, különösen a keresztthalált szenvedett mártíroké, így Péter és András apostoloké, Fülöpé. Az ecclesia (templomi közösség, gyülekezet), az Újszövetség, az erények közül a Fides, a Hit szimbóluma.

A keresztnek érdekessége, hogy a keresztény vallás felekezeteinek, gyülekezeteinek, rendjeinek megfelelően úgynevezett családi hasonlóságot mutatnak. Hasonló jelenségre Ludwig Wittgenstein hívta fel a figyelmet. Történetesen a *játék* (német *Spiel*, angol *game*, tehát cselekvés és nem játékszer) szó jelentésének elemzésével adta (Filozófiai vizsgálódások, 66–67. §).

„Vizsgáld meg például egyszer azokat a folyamatokat, amelyeket «játékok»-nak nevezünk. A táblajátékokra, kártyajátékokra, labdajátékokra, küzdő sportokra stb. gondolok. Mi a közös mindezekben? Ne mondd, hogy «*Kell* valami közösnek lennie bennük, különben nem hívnák ket 'játékok'-nak» – hanem *nézd meg*, van-e valami

közös mindben. – Mert ha megnézed ket, nem fogsz ugyan olyasmit látni, ami *mindben* közös, de látsz majd hasonlóságokat, rokonságokat, mégpedig egész halomnyit. Szóval: ne gondolkozz, hanem nézz! – Nézd meg például a táblajátékokat és kiterjedt rokonságukat. Majd térj át a kártyajátékokra: itt sok megfelelést találsz ama els osztállyal, de sok közös vonás elt nik, sok más viszont el t - nik. Ha pedig áttérünk a labdajátékokra, akkor egynémely közös vonás megmarad, de sok el is vész. – Minden játék 'szórakoztató'? Hasonlítsd össze a sakkot a malommal. Vagy talán mindenütt van nyeres és vesztes, és mindenütt versengenek a játékosok? Gondolj a pasziánszokra. A labdajátékokban van nyeres és vesztes; de ha egy gyermek a labdát a falnak dobja majd ismét elkapja, akkor elt nik ez a vonás. Nézd meg, hogy milyen szerepet játszik az ügyesség és a szerencse. És milyen más az ügyesség a sakkban és a teniszben. S gondolj most a körjátékokra: itt megvan a szórakozás eleme, viszont mennyi más jellegzetes vonás elt nt! És így mehetünk végig a játékok sok-sok más csoportján, s láthatjuk, amint hasonlóságok t nnek fel és el.

E vizsgálódás eredménye pedig így hangzik: az egymást átfed és keresztez hasonlóságok bonyolult hálóját látjuk. Hasonlóságokat nagyban és kicsiben.

Ezeket a hasonlóságokat nem tudom jobb szóval jellemezni, mint hogy «családi hasonlóság»-ok; mert így fedik át és keresztezik egymást azok a különböző hasonlóságok, amelyek egy család tagjai között állnak fenn: termet, arcvonások, a szem színe, a járás, a temperamentum stb., stb. – És azt állítom: a 'játékok' egy családot alkotnak" (Wittgenstein 1992: 57–58).

A családi hasonlóság azonban nem tévesztend össze bizonyos szók bizonyos helyzetekben való felcserélhet ségével. Károly Sándor megvizsgálta a kódexirodalom, ezen belül a XV. és XVI. század szinonimahasználatát (1970: 289–293), s azt találta, hogy a *koporsó* szó szerepelt 'sír' jelentésben (1970: 292), s még korábról, valószínűleg Gombocz Zoltántól származik az a megfigyelés, hogy a *kín* szónak a jelentése középkori szövegekben els sorban ugyan 'szenvedés' volt, de annak eszközt is jelölhette, másrészt a *kereszt* szónak is volt 'kín, szenvedés' jelentése (Gombocz 1997: 219–220).

Irodalom

- Draveczky Balázs: Bagolytüd és articsóka. Bp.: Pallas Stúdió 2001.
- Gombocz Zoltán: Jelentéstan és nyelvtörténet. Válogatott tanulmányok. Szerk. Kicsi Sándor András. Bp.: Akadémiai 1997.
- Horányi Özséb: „A nyelv r l való gondolkodás egyik állomása: Charles Sanders Peirce.” Általános Nyelvészeti Tanulmányok 13, 1981: 65–90.
- Károly Sándor: Általános és magyar jelentéstan. Bp.: Akadémiai 1970.
- Nicula, Stela: „Crucea, semnul identitii noastre cretine.” Comunicrile celul de al IV-lea Simpozion al Cercetorilor Români din Ungaria (Giula 26–27 Noiembrie 1994). Giula, 1995: 136–139.
- iele, Carsten Peter & Matthew d’Ancona: A keresztfa megtalálása. Fordította Liska Endre. Bp.: Corvina 2001.
- Wittgenstein, Ludwig: Philosophische Untersuchungen. – Philosophical Investigations. Translated by G. E. M. Anscombe. Oxford: Blackwell 1953. – Filozófiai vizsgálódások. Fordította Neumer Katalin. Bp.: Atlantisz 1992.

A haláljelekről

1990-ben jelent meg a „Haláljelek” című válogatás a Liget kiadásában, Kovács Ákos szerkesztésében. Kovács Ákos arról nevezetes, hogy 1980-as években – egy darabig hatvani muzeológusként – halatlanul izgalmas kiállításokat rendezett, melyek közül a legkiemelkedőbbek: „Magyarországi szöveges falvédők a XIX. és XX. században” (1980), „Magyarországi madárijesztők” (1981), „Budapesti falírók” (1986) és „Magyarországi tetoválások” (1987). E négy témáról kitűnően, általa szerkesztett kötetek jelentek meg kiállítási katalógusképpen. Utóbb Sztrécs Erzsébettel közösen tette közzé a „Tetovált Sztálin” (1989) és „Az orosz tolvajvilág művészete” (1994) című köteteket, majd tanulmányai jelentek meg a hazai körképekről, Szent Kristóf kultuszáról, történelmi panoptikumainkról stb.

Mindenesetre 1990-es kötete azokkal az utak, vasúti átjárók, folyók, útkeresztezések, alagutak mellett, hegymászó és vadász-szerencsétlenségek színhelyein, hídkorlátokon stb. emelt szimbolikus sírjelekkel, halotti emlékjelekkel, haláljelekkel foglalkozott, melyeket a nem természetes halállal meghaltak hozzátartozói, barátai emelnek a szerencsétlenség színhelyén. Bár korábban is tárgyalták olykor-olykor ezt a témát, az összegezést és meghatározást Kovácstól kaptuk. Az alábbiakban néhány kitüntetetten fontos és kevésbé fontos, de érdekes haláljelet említek, elsősorban budapestieket.

Az ókorban az is előfordult, hogy várost alapítottak haláljelképpen. III. Alexandrosz (Nagy Sándor) lova, a Pórosz indiai király ellen vívott csatában kimúlt Bukephalosz emlékére alapította a mai Pakisztán területén Bukephala városát (Kr. e. 326). Hadrianus római császár a Nílus keleti partján Antinoopoliszt fiúszerepjátéka, a folyóba fulladt Antinoosz emlékére alapította (Kr. u. 130. október 30.).

Szokás haláljelet emelni a halállal végződő harcok, merényletek, kivégzések, váratlan – de nem okvetlenül erőszakos – halálesetek színhelyén is. Süleyman Demirel török köztársasági elnök magyarországi látogatása alkalmával 1994. szeptember 6-án avatta fel Szigetvárott az itt (1566. szeptember 7-én) elhunyt II. (Nagy és Törvényalkotó) Szulejmán szultán emlékművét, mégpedig az arcát formázó kétméteres bronzszobrot. Itt, a Magyar–Török Barátság parkban állították fel később ellenfele, Szigetvár hőse, szigetvári Zrínyi Miklós szobrát is. Az utolsó budai pasa, a vár bevételekor elesett (1686. szeptember

2.) Abdur-Rahmán halála helyét emléktábla örökíti meg a Primásbástyánál, a Tóth Árpád sétányon. Érsekújvár fő terén a kockaköves útburkolatban sötétebb kővel kirakott kereszt jelöli azt a helyet, ahol az áruló Ocskay László brigadéroszt kivégezték (1710. január 3.). Kecskeméten Katona József halálhelyét (1830. április 16.) jelölték meg.

A pesti, Báthory utcai Batthyány-örökmécsést 1926. október 6-án avatták fel ott, ahol Batthyány Lajost a korabeli Újépület (Neugebäude) északkeleti udvarsarkán kivégezték (1849. október 6.). A tizenkét aradi vértanút Batthyány Lajossal egy napon végezték ki, majd 1881-ben a veszt helyen egy ma is látható obeliszket állítottak emlékükre. (Az ugyancsak az emlékükre állított szobor sorsa jóval fordulatossabb.) Ami a kivégzett magyar miniszterelnököket és a róluk elnevezett budapesti tereket illeti, a Batthyány tér sem esik túl messze a kivégzés helyétől, a Nagy Imre tér pedig közvetlenül a kivégzés helyszínénél szolgáló épület mellett van.

1853. március 3-án a Ludovika (Ludoviceum) kerek udvarán, a házi kápolnával szemben kivégezték három magyar szabadságharcost, Noszlopy Gáspárt, Sárközy Somát és Jubál Károlyt. Akasztófaik helyét az 1930-as évek óta vörös mészkövel jelölik.

Szarajevóban nevezetes haláljel található ott, ahol Gavrilo Princip lelkesítette az Osztrák–Magyar Monarchia trónörökösét, Ferenc Ferdinándot (1914. június 28.). Budapesten a II. világháború végén a németek által meggyilkolt szovjet parlamenterek kaptak haláluk helyén bronzszobrot: Steinmetz Miklós 1949-ben, Osztapenko 1951-ben. 1992-ben mindkettőt áthelyezték a budatétényi Szoborparkba. Ságvári Endre antifasiszta mártír, aki 1944. július 27-én esett el a harcban a budagyöngyei Nagy cukrászdában, szintén kapott haláljelet. A gyermekvasút Virágvölgy állomásától Budakeszi felé vezető úgynevezett Csacsiréten néhány, a II. világháború végén itt meggyilkolt magyar katonának állítottak haláljelet. Hirosimában az atomrobbanás (1945. augusztus 6.) következtében számos áldozatnak halála után csak falakra, kövekre vetődött árnyéka maradt meg, utóbb 6542 ilyen emléket gyűjtöttek össze.

Több haláljelről is az emléket a Paris Match francia riporterének, Jean Pierre Pedrazzinének, akit a pesti Köztársaság téren a párt ház ostroma során 1956. október 30-án leltek le: az egyik az a fal, amelybe az orosz golyó csapódott, a másik az a szobor, amit róla (egy elejét megörökítő fényképről) mintáztak (1960-ban állították fel mint Kommunista mártíremlékművet, Kalló Viktor munkája, s 1992-ben a budatétényi Szoborparkba helyezték át), utóbb pedig

emléktáblát kapott. Pedrazzinit egyébként november 3-án Bécsen keresztül repül vel hazaszállították Franciaországba, s ott halt meg november 7-én. 2001-ben kiállítás nyílt fotóiból a budapesti Francia Intézetben, ahol egy termet is elneveztek róla, majd 2003-ban kiállítás volt a Nemzeti Múzeumban.

Nevezetes haláljel a Döme halála nev emlékkereszt a pilisi Vas-kapu-völgy alján, a Mária-pad feletti Római útnál. Magas fakereszt tudatja Pápay Domonkos (1902–1957) erd mérnöknek, a gödöllői Jamboree térképe elkészít jének (1933) tragikus halálát, aki a nyíladékon méréseket végzett, miközben a kérésére feléje dobott kit z rúd a nyakába fúródott, és halálát okozta 1957. október 3-án.

A haláljelek nemcsak az utak mentén szaporodnak – de jelen t s részük csak rövid ideig marad meg, hogy csak két, az 1990-es évek elejér l maradt emléket idézzek. 1990. augusztus 14-én hajnalban a k bányai Zalka Máté téri aluljáróban egy részeg társasággal dulakodó rend rök egyike lel tte a társaság egyik tagját. Emlékére hozzátartozói és barátai már másnap haláljelet tettek. Felírták a falra (többek között): „Horváth Gyula, Aranykez , †, élt 28 évet.” A feliratok – köztük több bosszúeskü – elé koszorút, virágcsokrokat, italt, cigarettát, pénzt tettek; imával, gyertyagyújtással és megint csak bosszúesküvel emlékeztek meg a halotról.

1992. január 11-én a metró K bánya–Kispest végállomásának felüljárójában két néger meggyilkolta a 16 éves Schönauer Pétert. A tragikus sorsú fiatalember halálának helyét szülei, testvérei, barátai szintén feliratokkal, gyertyákkal, virágokkal jelölték meg.

Tíz évvel kés bb a Budapest II. kerületi Löv ház utcában, a Mamut II. bevásárlóközpont épületében lev Cafe Allure szórakozóhely el tt a kidobó emberek (rz -véd k?, portások?), s köztük legalább egy hivatásos rend r 2002. április 21. vasárnap hajnalán agyonverték a 36 éves Simon Tibort, a Ferencváros volt labdarúgóját, 16-szoros magyar válogatottat, a Sopron edz jét. Simon a János-kórházban április 23-án, kedden halt meg, s tisztel i aznap este gyertyákkal, fényképekkel stb. haláljelet állítottak neki, s t kisebb incidensük is volt a rend rökkel.

Verlaine Hausere

Maradandó haláljel f leg nagy vagy különös sorsú embereket illet – így jutott Hauser Gáspárnak is (Ráth-Végh 1964: 81–97, Wassermann 1973). A Kaspar Hauser néven ismert személy 1828-ban jelent meg Nürnberg városa kapujában, mint tizenhét éves fiú, akit sötét szobában neveltek fel titokzatos emberek, és nem tanult meg beszélni. Felfedezése után sikerült elég jól elsajátítania az emberi beszédet Nürnbergben. Emlékeir l kezdett is beszámolni, de 1833. december 16-án ismeretlen tettes Ansbach városában halálos sebet ejtett rajta, s 18-án meghalt. Valószínűleg el kel származású, örökösödési bonyodalmakat okozó gyermek lehetett – talán a badeni nagyhercegség félreállított örököse. Az ansbachi várkertben, a merénylet (de nem a halála) színhelyén felállított emlékoszlopon az alábbi felirat olvasható: HIC OCCULTUS OCCULTO OCCISUS EST ('itt ölték meg rejtélyesen a rejtélyest', Ráth-Végh 1964: 97; más változatot közöl Wassermann, 1973: 460).

Paul Verlaine a korába nem illeszked furcsa idegen szimbólumaként használta fel más írók által is feldolgozott alakját. Versét róla 1873 augusztusában írta a Petits-Carmes börtönében. Jelent sebb magyar tolmácsolói közül az alábbiakban Szabó L rinc (Verlaine 1960: 127–9), Franyó Zoltán (Verlaine 1960: 324), Faludy György (1988: 509) és Hetzron Róbert (1988: 2) fordításait közlöm.

Gaspard Hauser chante

*Je suis venu, calme orphelin,
Riche de mes seuls yeux tranquilles,
Vers les hommes des grandes villes:
Ils ne m'ont pas trouvé malin.*

*A vingt ans un trouble nouveau,
Sous le nom d'amoureuses flammes,
M'a fait trouver belles les femmes:
Elles ne m'ont pas trouvé beau.*

*Bien que sans patrie et sans roi
Et très brave ne l'étant guère,
J'ai voulu mourir à la guerre:
La mort n'a pas voulu de moi.*

*Suis-je né trop tôt ou trop tard?
Qu'e -ce que je fais en ce monde?
O vos tous, ma peine e -profonde:
Priez pour le pauvre Gaspard!*

Gaspard Hauser dalol

*Csak szemeim kincse ragyog
s jöttem velük, bús árva, csendes,
a nagyvárosi emberekhez:
és k azt mondták, hogy csalog.*

*Hűszéves lettem, s valami
szerelem nev furcsa h ség
szivembe súgta, hogy a n szép:
de én nem voltam szép neki.*

*Nem ismertem hazát, királyt,
s bár túlságos bátor se voltam,
h si halálról álmodoztam;
s nem érdekeltem a halált.*

*Kés n jöttem? Korán? Miért?
Mit keresek én e világban?
Meghalok a szomorúságban;
imádkozzatok lelkemért.
(Szabó L rinc)*

Gaspard Hauser dalol

*Így jöttem, árva, halk gyerek,
nagyvárosokba bús, de gazdag
szememmel – ám számár kamasznak
neveztek ott az emberek.*

*Alig húszévesen pedig
új kín: a Vágy nev talány ért;
rajongtam minden szép leányért,
de én nem voltam szép nekik.*

*Hazám, királyom nincs; habár
nem voltam bátor, h sies sem,
úgy vágytam, hogy mint h s elessem –
de szép halál sem int ma már.*

*Kés n jövök? korán? Mi hát
a céloom itt e furcsa honban?
Ti emberek, nagy bánatom van,
szegény Gáspárért egy imát!*
(Franyó Zoltán)

Caspard Hauser énekel

*Megjöttem egy nap, elhagyott,
szelíd szemfény , csendes árva
az emberek nagy városába,
s k elfogadtak, úgy-ahogy.*

*Húsz bús évemmel megcsapott,
mint villám, a szerelem lángja,
beleszerettem minden lányba,
de k azt mondták: csúf vagyok.*

*Hazát kere em és királyt,
s bár féltem, mentem a csatába,
hogy meghaljak, de mindhiába,
mert még a halál sem kívánt.*

*Korán, kés n szült a világ?
Tudom, felesleges vagyok.
Oly nagy a kínom! Mondjatok
szegény Caspard-ért egy imát.*
(Faludy György)

Hauser Gáspár énekel

*Magányos, árva, halk, nyugodt,
Nagyvárosokba jöttem én el
Szememben ég tiszta fénnel:
S okosnak nem találtak ott.*

*Húsz éves lettem és a n k,
Szerelmi lángot gyújtva bennem,
Oly szépnek t ntek a szememben:
De nem találtak szépnek k.*

*Bár honért, h si tettekért
S királyért lelkem sosem égett,
Csatákon vágytam lelni véget:
Bel lem a halál se kért.*

*Kés n születtem, vagy korán?
Számomra mo mi a teend ?
Gondolatok szegény esend
Gáspárra imátok során.*

(Hetzron Róbert)

A fordítók közül külön érdemes kiemelni a méltatlanul elfeledett budapesti születésű Hetzron Róbert (Robert Hetzron, eredeti nevén Herczog Róbert, 1937–1997) amerikai nyelvész alakját. 1956-ban éppen felvették az Eötvös Loránd Tudományegyetemre, de a szabadságharc leverése miatt Franciaországba emigrált. 1957–1961 között Strasbourgan, Párizsban, Jeruzsálemben és Bécsben tanult nyelvészetet. 1961-ben Izraelbe költözött, s a Héber Egyetem hallgatója lett, 1964-ben végezte el az egyetemen a sémi nyelvek szakát. Ez év szeptemberében a University of California Ph. D. programjába kapcsolódott be, mégpedig a közel-keleti nyelvek részlegén. Etiópiában terepmunkát végzett, sémi és kúsita nyelveket vizsgált (1965–66), s megszerezte a Ph. D. fokozatot. Közvetlen ezután kinevezték az egyetemre oktatónak, s Santa Barbarában telepedett le.

Életében öt könyve és több mint hatvan tanulmánya jelent meg, nem említve igényes ismertetéseit, általa írt könyvfejezeteket és lexikon szócikkeket. Megalapította a *Journal of Afroasiatic Languages* című folyóiratot (1987). A nyelvleírás szinte minden szintjével (fono-

lógia, morfológia, szintaxis) foglalkozott, mégpedig els sorban afroázsiai anyagon (a még Magyarországon megismert héber, majd az amhara, az Etiópiában megismert gurágé, kúsita nyelvek). A magyar nyelvű írt tanulmányai els sorban nyelvünk prozódijával, fonológiájával, morfofonológiájával kapcsolatosak. Munkásságában az elméletalkotás és az adatgyűjtés, adatkezelés mintaszerű harmóniában volt. Általános nyelvészeti szempontból els sorban a szórendről, illetve a fonológia és szintaxis kapcsolatáról írt tanulmányai jelentősek. (Hetzron újító műfordításairól: Kicsi 2009: 84–92.)

Irodalom

- Faludy György: Test és lélek. A világlíra 1400 gyöngyszeme. Bp.: Magyar Világ 1988.
- Hetzron Róbert: Legszebb verseim. Műfordítás-gyűjtemény. Santa Barbara: A fordító saját kiadása 1988.
- : „Magyarországon nem része az emberi jogoknak az eltérő nyelvészeti vélemény.” In: Bakró-Nagy Marianne, Sz. és Kontra Miklós, szerk.: A nyelvészetről I – egyes szám, első személyben. Bp.: A Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézete 1991: 63–74.
- Kicsi Sándor András: Irodalmi tanulmányok. Bp.: Orpheusz 2009.
- Ráth-Végh István: Tarka históriák. Bp.: Gondolat 1964.
- Verlaine, Paul: Válogatott versei. Szerk. Szegzárdy-Csengery József. Bp.: Corvina 1960.
- Wassermann, Jakob: Caspar Hauser avagy az emberi szív restsége. Fordította Zsigmond Gyula. Bp.: Európa 1973.

Fuit

Számos fejlett kultúrában nem volt szokás külön temetőt fenntartani. Például Kínában a parasztnál a család halottját saját szántóföldjén temették el, a jeles férfiakat, a vészeket, tudósokat pedig közparkokban hantolták el. Nálunk különlegesség az ilyesmi, versek ihlet je.

A budapesti Városligetben található egy magát megnevezni nem akaró személy sírköve *Fuit* (latinul 'volt') felirattal, melyet 1806-ban (egyek források szerint 1809-ben) állítottak, majd 1928-ban és 1995-ben hoztak helyre (Karcsa Teréz cikke, F városi Lapok 1874. 272. szám, Liber s. d.: 144–5, Diószegi, 2000). Itt nyugszik Horváth Jakab ügyvéd, aki 1738-ban született Toporcon, és akit 1806. december 14-én temettek. Jogot végzett Pozsonyban, joggyakornok volt Pesten, majd ügyvédi vizsgát tett. Grassalkovich herceg birtokainak kezelője lett. Szabadkőműves volt, védte a Martinovics-per vádlottjainak egy részét. Agglegényként halt meg: több ezer forintot hagyott jótékony célra, 700 forintot Pest városának temető helyének megvásárlására, mely a Városligetben temette el, vörös márvány sírkövére a kívánt *Fuit* fölirattal.

A sírjel ihlet je Arany János 1877-ben írt *Ének a pesti Liget I* című, jambusi kilences-nyolcas, keresztírimes, nyolcsoros strófákból álló, összesen 126 soros verse utolsó versszakának:

*El is megyek, tán nemsokára,
Hír-név, dicsőség nem maraszt;
Tudom, mit ér fagyos sugára,
Itt is, megtanulhattam azt:
Nyerd bár világi életedben
Ég s föld minden koszoruit:
Neved csak az, mit e ligetben
Egy sírköved rád olvas: Fuit.*

Sárközi László *Fuit* című, „Az ismeretlenek” ajánlott szonettje (2005: 38), ahol a tercinnak ölelik közre a két kvartettet, a következő:

*...sajnos megint parádét rendeznek:
a liget elé csücsül cs cselék
mind fiatal, életunt és nyegle.*

*Vedelnek, majd jöhet a cs repedés
a fák s bokrok közt: vizelnek hosszan
és annyit, hogy a fa majd' megroppan
a dülöngél kt l s fejük oly nehéz!*

*Kedvenc helyemen; éppen itt a sírnál
is van egy: iszik a hantra állva:
vállá a k nek d l, álla fákra
bökö, állat! s száját elhagyja egy kis nyál...*

*Fiam! gyarló talpad alatt e holt
névtelenül is több s bel led, tisztán
látom, nem marad még annyi se: volt...*

Irodalom

Díószegi György: „Magányos sírjel a Városligetben.” Népszabadság 2000. április 22., szombat 42.

Liber Endre: Budapest szobrai és emléktáblái. Bp.: Budapest Székesf város s. d.

Sárközi László: Dedikáció az örökkévalóságnak. Pilisvörösvár: Muravidéki Baráti Kör Kulturális Egyesület 2005.

A különböző zombikról

Az úgynevezett zombi (angol *zombie*) lélek nélküli holttest, amelyet a vudu (angol *voodoo*) varázslóinak fekete mágiája hoz létre. Poliszémia révén a *zombi* szó jelölthet lehet a karibi vudu kígyóisten, természetfeletti erő vagy varázslás, mely a holttestet életre kelti, a holttest maga, illetve csak automatikus mozgásra képes személy. Ráadásul egy kóktélféleség is a *zombi* nevet viseli. A számítógépes világban a zombi olyan számítógép, amelyben démon van elrejtve és ennek révén egy gonosz hacker hatalma alatt áll – a jóhiszemű tulajdonos tudta nélkül. A zombik vagy zombihangyák (*zombie ants*) révén a hacker megtámadhatja a számítógépet. A *zombi* szó el ször Pierre-Corneille Blessebois (1646–1700 körül) *Le Zombi de grand Pérou* című regényében fordul elő (1697), amely álcázott önéletrajz, s melyben a szerző egy hiszékeny nőt elvert csínyét írta le.

Bár a *zombi* szónak több afrikai eredeztetése is ismeretes, legutóbb sebbek a francia *les hommes* ‘az emberek’ (spanyol *los hombres*) és *les ombres* ‘az árnyak’ liaisonos formákból való származtatásai. A haiti kreolban ugyanis a *z-* kezdetű szavak döntő többsége a francia *les* többes számú névelővel alkotott szerkezetekre vezethető vissza, például *zaboka* ‘avokádó’, *zabri* ‘hajlék, fedél, menedék; fedezék, óvóhely’ (*les abris*), *zafè* ‘ügyek’ (*les a airs*), *zak* ‘tett, cselekedet’ (*les a es*), *bwa zakasya* ‘akácfa’, *zangui* ‘angolna, angolnák’ (*les anguilles*), *zanj* ‘angyal, angyalok’ (*les anges*), *zanmi* ‘barát, pajtás, barátok, pajtások’ (*les ennemis* ‘ellenségek’), *zannimo* ‘állat, állatok’ (*les animaux*), *zanno* ‘fülbevaló’ (*les anneaux*), *zansèt* ‘s, sők’ (*les ancêtres*), *Zantiy* ‘az Antillák’, *zantray* ‘bél, belek’ (*les entrailles*), *zareyen* ‘pók’ (*les araignées*), *zaviron* ‘evez (lapát), evező, lapátok’ (*les avirons*), *zèb* ‘széna, fű’ (*les herbes*), *zèl* ‘szárny’ (*les ailes*), *zèpòl* ‘váll, vállak’ (*les épaules*), *zegwi* ‘tű’ (*les aiguilles*), *zèklè* ‘villám’ (*les éclaires*), *zidòl* ‘bálvány, bálványok’ (*les idoles*), *zile* ‘sziget, szigetek’ (*les îles*), *zimaj* ‘kép’ (*les images*), viszont létezik ennek *imaj* változata is stb.

A vudu vallás Nyugat-Afrikából ered, s Haitin a fekete rabszolgák révén a XVI. század elején honosodott meg. A rabszolgák nem gyakorolhatták vallásukat nyíltan, mert a francia telepesek vallásukat kényszerítették rájuk. A vudu azonban továbbra is népszerű vallás Haitin és ott, ahová haitiak települtek (például New Orleansban).

A vudu varázslóinak fekete mágiájához mérgek is hozzátartoznak, amelyek az embert napokra megbéníthatják, továbbá hallucinogének az újjáélesztéskor. E szereket Wade Davies kanadai etnobotanikus tanulmányozta behatóan, s rövid leírásuk megtalálható Richard Rudgley könyvében (1999: 272–4). A zombik egy fajtája az, amelynek lelke (haiti kreolul *ti-bon-ange*, francia *petit bon ange* ‘kis jó angyal’) a varázsló ellen rzése alatt áll, aki viszont lopás útján jutott hozzá. A haitiak nem félnek a zombiktól, hanem attól félnek, hogy maguk válnak zombivá.

Érthet módon a rabszolgaság alatt kifejl dött és gyakorolt vallás a rossz szellemek jelenlétét hangsúlyozta. Sokan azonban szkeptikusak a zombik létét illet en. Azok számára, akik nem hiszik, hogy egy személynek lelke lehet, a halál nem a testnek a lélekt l való elválása, hanem az élet és a tudat vége. A vudu zombija nem halott, hanem él , akinek az agya károsodott.

A zombi különös fajtája a filozófiai zombi, röviden f-zombi. Ez a lény tudat nélküli emberi test, amely azonban a tudattal rendelkező emberi testekhez hasonlóan viselkedik. Némely filozófus (például Daniel Dennett) számára ez ellentmondás és lehetetlen fogalom. Ha úgy viselkedik, mint egy személy és megkülönböztethetetlen egy személyt l, akkor személy. Más filozófusok úgy érvelnek, hogy az f-zombi megkülönböztethet egy személyt l, annak ellenére, hogy megkülönböztethetetlen egy tudatos személyt l. Mindenesetre az f-zombi az újabb szellemfilozófiai spekulációk egyik leghálásabb témája.

Irodalom

- Blessebois, Pierre-Corneille: *Le Zombi de grand Pérou, ou La Comtesse de Cocagne: vers irréguliers*. S. l.: s. n. 1697.
- Dennett, Daniel Clement: *Brainstorms. Philosophical Essays on Mind and Psychology*. Montgomery, Vt.: Bradford Books 1978.
- : *Kinds of Minds. Toward an Understanding of Consciousness*. New York, N.Y.: Basic Books 1996.
- Davis, Wade: *The Serpent and the Rainbow*. New York: Warner Books 1985.
- : *Passage of Darkness. The Ethnobiology of the Haitian Zombie*. Chapel Hill: University of North Carolina Press 1988.
- Hofstadter, Douglas R. and Daniel C. Dennett: *The Mind’s I. Fantasies and Reflections on Self and Soul*. New York: Basic Books 1981.
- Rudgley, Richard: *The Encyclopaedia of Psychoactive Substances*. London: Abacus 1999.
- Ryle, Gilbert: *The Concept of Mind*. New York: Barnes and Noble, London:

- Hutchinson 1949. A szellem fogalma. Fordította Altrichter Ferenc. Bp.: Gondolat 1974.
- Sacks, Oliver W: A Leg to Stand on. New York: Summit Books 1984.
- : The Man Who Mistook His Wife for a Hat and Other Clinical Tales. New York: Summit Books 1985.
- : An Anthropologist on Mars. Seven Paradoxical Tales. New York : Knopf 1995.

A kakukk mint halálmadár és átváltozó madár

A kakukk (*Cuculus canorus*) a magyar etnozoológia legjobban számon tartott madarai közé tartozik. A tavasz hírnökeként felettébb kedvelik. Legismertebb jellemzője, hogy fészket nem rak, hanem más madár fészkébe tojik, avval nevelteti fel ivadékát (például Kovács: 81). A Sóvidéken: „Életmódjával kapcsolatosan állítják, hogy megissza a kicsi madarak tojásait, azt viszont, hogy saját tojásait más madár fészkébe rakja és így költi ki, már kevesebben tudják” (Gub: 63). A rá vonatkozó néphit Szendrey Zsigmond és fia, Szendrey Ákos nyomán így foglalták össze: „Közismert hiedelem, hogy a kakukk »megmondja« hány évig él az t faggató kíváncsi. Aki első szolását jobb oldalról hallja, egész nyáron át egészséges, aki balról, beteg lesz. Jól jár Gyomán, akinek, mikor kakukkszót hall, pénz van a zsebében, mert egész évben lesz is. Kalotaszegen, ha a férj felesége ételébe kakukktojást kever, az asszony álmában minden turpisságát kibeszéli” (Fazakas és Székely: 187; a kakukk némely további etnozoológiai szerepéről: Kicsi: 71–75).

A kakukk halálmadárként magyar nyelvterületen is el fordul. Kimeriben jegyezték fel, hogy „Ha a háztet re száll a kakukk, és ott folytatja a kakukkolást, akkor ott meg fog halni valaki” (Jung: 228; Jung Károly még több délvidéki haláljós állatot felsorol, nem csak madarakat: kutya, vakond, tyúk, veréb, denevér, galamb). Más hiedelemrendszerekben is el fordul a haláljós kakukkhang (Seemann: 716), s t a kakukk halált jelző megjelenése (Seemann: 717).

Legalábbis Róheim Géza klasszikus tanulmánya (1984: 83–126) óta jól ismert, hogy magyar nyelvterületen a legtipikusabb halálmadár a bagoly, a baglyok között pedig a kuvik. Elnevezései Herman Ottónál *csuvik*, *halálmadár*, *halálbagoly* (1960: 122). A rá vonatkozó néphit, már jóval Róheim említett tanulmányának első megjelenése (1913) után Szendrey Zsigmond és fia, Szendrey Ákos nyomán így foglalták össze: „Félelmetes kép él a köztudatban a bagolyról, különösen a kuvikról. Pedig a bagoly csak az utasnak jelez szerencsétlenséget, egyébiránt védekezésre használtatik: Jászladányban a pajtára szegezik boszorkány, szívét zsebben tartják kutyák ellen; s aki bagolylátat hord magánál, féltékenységét levetkezi. Szegeden

a bagolyszív és -nyelv csizmaszárba téve láthatatlansággal ajándékozta meg gazdáját. A kuvik, más néven halálbagoly persze okot ad, hogy féljenek t le: a telekre, tet re szállva éjszakai szólásával halált jelez; különösen, ha beteg van a háznál. A dévai hit szerint nem szabad megütni, mert táltos madár” (Fazakas és Székely 1990: 188). A Sóvidéken halálmadár a kuvik (Athene no ua, *halálbagoj, kuvikbagoj, tüvik, tyüvik, vészbagoj* néven, Gub: 59) és a törpekuvik (Glaucidium passerinum, *kicsi halálbagoj, kicsikuvik, kicsityüvik, kicsityüvik* néven, Gub: 65). A Fels -Szigetközben l ilyen funkcióban és hasonló neveken (*csuvikbagú, csuvik, halálmadár, viákoló bagú, csívík*) csak a kuvikot említették (Kovács: 74). Szintén említette a haláljós kuvikot Babus Jolán (1976: 126).

Apáczai Csere János így írt az említett madarokról. „A kukuk a kisebb madarak s kiváltképpen pedig a poszáta fészkebe tojik, mely ett l osztán kiköltetvén töt fiaival együtt megemészti. (...). A bagoly a leveg égnek akárminém megveszését jó eleve megérzi, melyet szokásánál nagyobb huhogatásával jelent ki” (1959: 244). Mindenesetre a régi szerz knél és a néphitben a kuvik és a kakukk jószerével egyetlen közös vonása, hogy mindkett halálmadár, az el bbi tipikusan, az utóbbi esetileg.

Erdélyben általános, hogy ha a kakukk megszólal, meg lehet kezdeni a szalonnát (Gazda: 249, Gub: 63). Költészetünkben azt a jól ismert, már említett és máig él (például Kovács: 81, Kiss József: 55, Gub: 63; sokfel l, például Seemann: 713–5, többek között a csuvasoktól is ismert, Mészáros: 100) hiedelmet emelik ki, hogy a madár szavának ismétlésével megjósolja az életnek hátralev éveit annak, aki kérdezi (Arany: *Télben*, Tompa: *Az erdei lak*).

Miskolczi Gáspár szerint a kakukkot az ölyvek közé sorolják, s tévesen úgy tartják, „hogy Öly b l lészen és végre is Öly vé változik” (1702, 1982: 255). Herman Ottó írta a kakukkról, hogy bár vonuló madár, „Tojója és i a vörhenyes, feketéssel kihányva, így nagyon emlékeztet a vércsére, – innen az a hit, hogy a kakukk szre kelve vércsévé változik” (1960: 161). Lónyán a *kakuk* csak Szent János napjáig (június 24.) szól, mert ezután *verebőjüvé* változik (Babus: 127; *verebőjü* ‘egerészölyv’: 129). A Fels -Szigetközben „Hallani olyan feltevést, hogy télen a kakukk átalakul karvallyá” (Kovács: 81). A kakukk hasonló átváltozásai másutt is ismeretesek (Seemann: 696). Ami a kakukkból alakult állatokat illeti, az egerészölyv (Buteo buteo) szintén vele együtt vonuló madár (szintén március és szeptember között tartózkodik területünkön). Az egerészölyvhöz hasonló, de annál nagyobb gatyásölyv (Buteo lagopus) viszont ilyen érte-

lemben okkal jöhet szóba, mivel az északi tundrákon költ, nálunk rendszeres vendég október–március között. Ugyancsak téli vendégként gyakori a karvaly (*Accipiter nisus*). Azonban a kakukk és a gatyásölyv helycseréje sem indokolja a hiedelmet. Ami némely állat átalakulását illeti, viszonylag általános, s a magyar néphitben is ismert az, hogy a denevér öreg egérb l alakul át (például [Gu]b: 86).

Irodalom

- Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia (1653). Szerk. Bán Imre. Bp.: Szépirodalmi 1959.
- Babus Jolán: Néprajzi tanulmányok a beregi Tiszahátról. Nyiregyháza 1976. (A Jósza András Múzeum Kiadványai 6.)
- Fazakas István és Székely Sz. Magdolna: Igézet ne fogja... Szendrey Zsigmond és Szendrey Ákos „babonaszótára” nyomán. Bp.: Magvet 1990.
- Gazda József: Így tudom, így mondom. A régi falu emlékezete. Bukarest: Kriterion 1980.
- Gub Jen : Erd -mez állatai a Sóvidéken. Korond: Firtos M vel dési Egylet 1996.
- Herman Ottó: A madarak hasznáról és káráról. Bp.: Franklin 1901. Bp.: Gondolat 1960.
- Jung Károly: „Haláljósítás és a halál el jelei a jugoszláviai magyarság hagyományvilágában.” In: Hoppál Mihály és Novák László, szerk.: Halottkultusz. (El - munkálatok a Magyarság Néprajzához 10.) Bp.: MTA Néprajzi Kutató Csoport 1982: 224–232.
- Kicsi Sándor András: Irodalmi tanulmányok. Bp.: Orpheusz 2009.
- Kiss József: Szerelmi babonák. (Régi szatmári babonák, rontások, szemverések, igézések, kísértések és egyéb boszorkánykodások.) Bp.: Népszava 1989.
- Kovács Antal: „Járok-kelek gyöngyharmaton...” Növény- és állatnevek a Fels - Szigetköz tájnyelvében. Mosonmagyaróvár 1987. (Mosonmagyaróvári Helytörténeti Füzetek 6.)
- Mészáros Gyula: A csuvas svallás emlékei. Bp.: Magyar Tudományos Akadémia 1909.
- Miskolczi Gáspár: Egy jeles Vad-Kert, Avagy az Oktalan Állatoknak (...) Históriaja (L tse, 1702). Szerk. Stirling János. Bp.: Magvet 1983.
- Róheim Géza: A b vös tükör. Szerk. Verebélyi Kincs . Bp.: Magvet 1984.
- Seemann, Erich: „Kuckuck.” In: Hanns Bächtold-Stäubli és Eduard Hoffmann-Krayer, hrsg., Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens. Band 5: Knoblauch–Matthias. Berlin és Leipzig: de Gruyter, Guttentag, Reimer, Trübner, Veit 1933: 689–751.

Mata Hari utolsó szavai

A történelemben kivételes, hogy egy kivégzett személy utolsó szavaival utalást tegyen saját nevére, de ez történt Párizs egykor ünnepeelt táncosnője, márisznő Mata Hari, polgárnevében Margaretha Geertruida Zelle esetében.

Valamilyen módon feltehetően a világ valamennyi nyelvében kifejezést nyer az, ami a magyarban a *könny* és a *forrás* szók központi jelentése, s ezeknek kifejezésére a világ nyelvei elszórtan választják a 'szem vize' és a 'víz szeme' jelentésösszetételeket.

A 'víz' és a 'szem' jelentésű szók szemantikailag univerzálisan elementárisabbak, mint a 'könny' és a 'forrás' jelentések. A világ nyelvei legalább egy-egy szót lexikalizálnak 'víz' és 'szem' jelentéssel. Ugyanakkor egyes nyelvek 'víz' jelentésű szavai átfoghatják (lefedhetik) más nyelvek 'lé' vagy 'hó' jelentésű szóinak jelentéseit is; más nyelvek pedig akár több szót is lexikalizálhatnak 'víz' jelentéssel. Például a japánban legalább két szó használatos 'víz' jelentésben: a *mizu* 'hideg víz' és a *yu* 'meleg víz', s természetképpen ide vehetünk a legmelléknévként használatos *hiya* 'hideg' (vízre, lére, rizsre stb.) is. Ugyanakkor a centrális 'víz' jelentés kifejezésére is, lexikalizálásáról a világ nyelvei gondoskodni szoktak (Wierzbicka: 229–230).

A világ nyelveiben a 'szem' jelentésű szók általában kétféle szemlélet szerint viselkednek, konvex (például magyar *gabonaszem*) vagy konkáv (például angol *eye* 'szem'; t. foka) kiterjesztett jelentéssel (Kicsi 1997, érdekes még Sauvageot 1953: 266).

A konvex szemléletű fogalomban (manysiban) *sam-vít* 'könny', szó szerint 'szem-víz', *vít-sam* pedig 'vízcsepp, buborék', szó szerint 'víz-szem' (Munkácsi és Kálmán 1986: 522–3). Hasonló összetétel még a finnugor nyelvekben például a zürjén (komi) *sin-va* és a votják (udmurt) *sin-vu*, mindkettő 'könny', szó szerint 'szem-víz'. A koreai nyelven is *nun-mul* 'könny' szó szerint 'szem-víz'. A fogallal ellentétben konkáv szemléletű maláj-indonézben *air mata* 'szem vize' a 'könny' és *mata air* 'víz szeme' a 'forrás'. E nyelv egyébként poétikusnak tekintenek az enfejezi ki azt, amire a magyar egy szó, a *nap* poliszémáját használja. A magyar *nap* mint időegység (angol *day*) megfelel je *hari*, mint égítésté (angol *sun*) *mata hari*, szó szerint 'nap szeme'. A maláj-indonézzel rokon malgasban *ranomaso* 'könny', szó szerint

‘víz-szem’, ‘szem vize’, *masoandro* ‘nap’ szó szerint ‘nap szeme’; a ‘forrás’ pedig *loharano*, szó szerint ‘víz feje’.

Valószínűleg tehát a világ nyelveiben általában a ‘szem vize’ összetételek (amelyek egyértelműen ‘könny’ jelentésűek) hajlamosabbak a realizálódásra, mint a különböző jelentésű ‘víz szeme’ összetételek.

A dolgok megnevezésére legalább háromféle megoldást tarthatunk számon: (1) külön szóval lexikalizálást, (2) poliszemiát, kiterjesztett jelentést és (3) szóösszetételt, amely a körülírás viszonylag rögzült változatának tekinthető. A ‘nap’ mint időegység és égitest kifejezésére az angol külön szót lexikalizál (*day* ‘nap, mint időegység’ vs. *sun* ‘nap, mint égitest’), a magyarban a *nap* szó poliszemiája figyelhető meg, míg a maláj-indonézben szóösszetétel fejezi ki a fogalmat (*hari* ‘nap, mint időegység’, *mata hari* ‘nap, mint égitest’).

A nyelvi jelentések bizonyos típusait összekapcsoló mechanizmusok minden nyelvben működnek. Van olyan nyelv, amely két (vagy több) jelentést poliszemiával kapcsol össze – más nyelvközösségek tagjai számára, ahol ezek a jelentések nem kapcsolódnak, összehozásuk poétikusnak számíthat. A külön szóval való megnevezést eltérően a poliszémia és az összetételek is poétikusnak tekinthetnek.

Különösen Claude Lévi-Strauss foglalkozott behatóan a ‘forrás’ = ‘víz szeme’ és ‘könny’ = ‘szem vize’ korrelációk megnyilvánulásaival az amerikai és eurázsiai mitológiákban (Ivanov: 276–7).

Az angolban szokatlanok és poétikusak a Dylan Thomas költészetében előforduló *all the moon long* ‘egy egész holdhosszat’ és *all the sun long* ‘egy egész naphosszat’ kifejezések (Ivanov: 38) – magyar fülnek az utóbbi cseppet sem szokatlan.

A Mata Hari néven ismert harminckilenc éves táncosnő, kémnő (a vád szerint két sügynököt *a szerk. megjegyzése*) 1917. október 15-én végezték ki Vincennes-ban. Utolsó szavai a hagyomány szerint a következők voltak: „Nem látom többé a napot, a holdat, a csillagokat” (Tábori et al.: 204).

Irodalom

- Ivanov, V. V.: Nyelv, mítosz, kultúra. Fordította Kovács Zoltán és Orosz István. Budapest: Gondolat 1984.
- Kicsi Sándor András: „A szem kétféle szemlélete és a számlálószó.” Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 41(1997)1: 57–62.
- Munkácsi Bernát és Kálmán Béla: Wogulisches Wörterbuch. Bp.: Akadémiai 1986.
- Sauvageot, Aurélien: „A propos des changements sémantiques.” Journal de Psychologie 46(1953)465–472.
- Tábori Pál et al.: Mata Hari. Bp.: Szépirodalmi 1987.
- Wierzbicka, Anna: Semantics. Primes and Universals. Oxford és New York: Oxford University Press 1996.

A kötet darabjainak korábbi megjelenései

- „A betegszó eredetéről I.” Magyar Nyelv 115(1991)1–2: 131–2; Orvostörténeti Közlemények 200–201, 2007: 183–5.
- „A hagyományos magyar népi okcentrikus betegségszemléletről I.” Orvostörténeti Közlemények 166–169, 1999: 107–119.
- „T römfi és jajlapi.” Holmi 4(1992)2: 257–9.
- „Adalékok a népi dermatológia terminológiájához.” Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények 43(1999)1–2: 51–65; Orvostörténeti Közlemények 178–181, 2002: 207–221.
- „Egészségére!” Holmi 10(1998)1: 58–63.
- „A legújabb tájmonográfia a népi gyógyászat köréből I.” Megjelenés alatt, Orvostörténeti Közlemények.
- „Dühbogár, dühf.” Magyar Nyelv 105(2009)3: 332–333.
- Horányi Ildikó: A látszatos halál. A magyarországi tetszhalál-fóbia története. Budapest, Semmelweis Orvostörténeti Múzeum, Könyvtár és Levéltár 2003. Ismeret. Orvostörténeti Közlemények 190–193, 2005: 297–299.
- „Koporsó és kereszt.” Kharón – anatólógiai Szemle 8(2004)4: 67–71.
- „A haláljelekről I.” Ezredvég 14(2004)10: 123–5.
- „Verlaine: Gaspard Hauser dalol.” Kharón – anatólógiai Szemle 8(2004)3: 61–67.
- „Fuit.” Ezredvég 21(2011)1: 101–102..
- „Különböz zombikról.” Kharón – anatólógiai Szemle 11(2007)1–2: 95–97.
- „A kakukk mint halálmadár és átváltozó madár.” Kézirat, 2010.
- „Mata Hari utolsó szavai.” Kézirat, 2007.